

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 118

JAN SZCZEPKOWSKI

STRUKTURA PRZESTRZENNA
REGIONU
BYDGOSKO-TORUŃSKIEGO
EWOLUCJA I DYNAMIKA

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

75. Praca zbiorowa. *Procesy i formy wydmore w Polsce*. Zbiór prac pod redakcją R. Galona. 1969, s. 386, 69 ilustr., 68 fot., zł 98,–
76. Iwanicka-Lyra E., *Delimitacja aglomeracji wielkomiejskich w Polsce*. 1969, s. 117, 12 ilustr., zł 28,–
77. Praca zbiorowa. *Z zagadnień ludnościowych krajów gospodarczo słabo rozwiniętych*. 1969, s. 146, 6 ilustr., zł 32,–
78. Korcelli P., *Rozwój struktury przestrzennej obszarów metropolitalnych Kalifornii*. 1969, s. 124, 34 ilustr., zł 28,–
79. Koter M., *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*. 1969, s. 130, 13 ilustr., 2 wkładki, zł 34,–
80. Kaszowski L., Kotarba A., *Wpływ katastrofalnych wezbrań na przebieg procesów fluwialnych (na przykładzie potoku Kobylanka na Wyżynie Krakowskiej)*.
Nowak W. A., *Rzeźba podczwartorzędowa i ewolucja układu sieci dolinnej w północnośrodkowej części Wyżyny Małopolskiej*. 1970, s. 124, 71 ilustr., 1 załącznik kol., 12 fot., zł 30,–
81. Stola W., *Próba typologii rolnictwa Ponidzia*. 1970, s. 146, 23 ilustr., 7 wkładek, 9 fot., zł 39,–
82. Praca zbiorowa. *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*. 1971, s. 274, 45 ilustr., zł 71,–
83. Wiśniewski E., *Struktura i tekstura sandru ostródzkiego oraz teras doliny górnej Drwęcy*. 1971, s. 95, 33 ilustr., zł 24,–
84. Skoczek J., *Wpływ podłoża atmosfery na przebieg dobowy bilansu cieplnego powierzchni czynnej*. 1970, s. 96, 49 ilustr., 10 fot., zł 21,–
85. Jewtuchowicz S., *Rozwój rzeźby okolic Łęczycy po zlodowaceniu środkowopolskim*. 1970, s. 78, 26 ilustr., 5 fot., zł 18,–
86. Olechnowicz-Bobrowska B., *Częstość dni z opadem w Polsce*. 1970, s. 75, 26 ilustr., zł 18,–
87. *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast*: Dziewoński K., *Studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*: Jerczyński M., *Metody pośrednie identyfikacji i pomiaru*. 1971, s. 182, 2 ilustr., zł 44,–
88. Rościszewski M., *Kierunki ewolucji rolnictwa w krajach Maghrebu*. 1970, s. 127, 8 ilustr., zł 30,–
89. Adrjanowska E., *Przestrzenne powiązania produkcyjne stoczni gdańskich*. 1971, s. 105, 16 ilustr., zł 22,–
90. Różycka W., *Metody oceny warunków fizjograficznych dla potrzeb planowania przestrzennego miast*. 1971, s. 203, 16 ilustr., zł 40,–
91. Ciołkosz A., Miszański J., *Wykorzystanie zdjęć lotniczych w geografii stosowanej*. 1972, s. 86, 23 ilustr., zł 15,–
92. Czyż T., *Zastosowanie metody analizy czynnikowej do badania ekonomicznej struktury regionalnej Polski*. 1971, s. 114, 13 ilustr., 11 map pod opaską, zł 38,–
93. Kostrubiec B., *Analiza zjawisk koncentracji w sieci osadniczej. Problemy metodyczne*. 1972, s. 117, 43 ilustr., zł 24,–
94. Klimek K., *Współczesne procesy fluwialne i rzeźba równiny Skeidararsandur (Islandia)*. 1972, s. 139, 31 ilustr., 48 fot., zł 32,–
95. Kraujalis M. W., *Udział ciepła ze sztucznych źródeł w bilansie cieplnym na obszarze Polski*. 1972, s. 74, 10 ilustr., zł 12,–
96. Kotarba A., *Powierzchniowa denudacja chemiczna w wapienno-dolomitowych Tatrach Zachodnich*. 1972, s. 116, 24 ilustr., 15 fot., zł 24,–
97. Jerczyński M., Chaves L. F., Siemek Z., *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*. 1973, s. 385, 96 ilustr., zł 80,–
98. Praca zbiorowa. *Zmiany w rolnictwie tradycyjnym i migracje ludności wiejskiej w krajach rozwijających się (Irak, Maroko, kraje Afryki Zachodniej, kraje andyjskie)*. 1973, s. 179, 6 ilustr., zł 34,–

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

*

PRACE GEOGRAFICZNE NR 118

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 118

ЯН ЩЕПКОВСКИ

ПРОСТРАНСТВЕННАЯ СТРУКТУРА
БЫДГОЩСКО-ТОРУНЬСКОГО РАЙОНА

ЭВОЛЮЦИЯ И ДИНАМИКА

*

GEOGRAPHICAL STUDIES

No 118

JAN SZCZEPKOWSKI

SPATIAL DIFFERENTIATION
OF THE BYDGOSZCZ-TORUŃ REGION

EVOLUTION AND DYNAMICS

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PRACE GEOGRAFICZNE NR 118

JAN SZCZEPKOWSKI

**STRUKTURA PRZESTRZENNA
REGIONU
BYDGOSKO-TORUŃSKIEGO
EWOLUCJA I DYNAMIKA**

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK
1977

Komitet Redakcyjny

REDAKTOR NACZELNY: M. KIELCZEWSKA-ZALESKA
ZASTĘPCA REDAKTORA NACZELNEGO: K. DZIEWOŃSKI
CZŁONKOWIE: L. STARKEL, J. SZUPRYCZYŃSKI
SEKRETARZ: I. STAŃCZAK

Praca wykonana pod kierunkiem
Prof. dr MARII KIELCZEWSKIEJ-ZALESKIEJ

Redaktorzy Wydawnictwa Aurelia Podgórska, Irena Stańczak

Redaktor techniczny Adam Przylibski

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1977.
Nakład: 950 egz. Objętość: ark. wyd. 7,30, ark. druk. 5,63+1 wkł.
ark. 7. Papier offsetowy kl. III, 80 g, 70 × 100. Oddano do składania
31 VII 1976. Podpisano do druku 2 II 1977. Druk ukończono
w lutym 1977. Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 406/76-L-9
Cena zł 22. –

SPIS TREŚCI

	str.
Wstęp	7
1. Założenia metodologiczne	8
I. Regionalizacja geograficzno-przyrodnicza	12
II. Regionalizacja geograficzno-historyczna	23
1. Wczesne średniowiecze do 1226 r.	24
2. Okres 1226 – 1466	27
3. Okres 1466 – 1772	30
4. Okres 1772 – 1919	32
5. Czasy współczesne po 1919 r.	37
6. Próba regionalizacji geograficzno-historycznej	38
III. Regionalizacja ekonomiczna w świetle poglądów z lat 1925 – 1971	42
IV. Aktualna regionalizacja ekonomiczna	49
1. Regionalizacja strefowa	49
2. Regionalizacja węzłowa	53
3. Próba kompleksowej regionalizacji ekonomicznej	68
V. Dalsza ewolucja struktury regionalnej	73
Literatura	80
Пространственная структура быдгощско-торунского района. Эволюция и динамика (резюме)	86
Spatial differentiation of the Bydgoszcz – Toruń region. Evolution and dynamics (summary)	88

WSTĘP

Decyzją najwyższych władz państwowych PRL z dniem 1 czerwca 1975 r. nastąpiła reorganizacja podziału terytorialnego kraju. Zniesiono powiaty, zwiększając równocześnie liczbę województw do 49. Obszar dotychczasowego woj. bydgoskiego podzielono na 3 województwa z siedzibami w Bydgoszczy, Toruniu i Włocławku. Łączna powierzchnia i ludność trzech nowych województw minimalnie odbiega od powierzchni i ludności byłego woj. bydgoskiego. Według stanu z 31 XII 1974 r. odpowiednie wskaźniki kształtowały się następująco:

	powierzchnia w tys. km ²	ludność w tys.	gęstość zaludnienia na km ²
woj. bydgoskie	10,3	983	95
woj. toruńskie	5,3	581	109
woj. włocławskie	4,4	402	91
razem nowe województwa	20,0	1966	98
byłe woj. bydgoskie	20,9	1984	95

Miasto Grudziądz nie zostało siedzibą województwa, chociaż było wstępnie przymierzane na stolicę obszaru obejmującego dolinę dolnej Wisły od Chełmna i Świecia po Kwidzyn i Gniew.

Nowe województwa składają się z gmin wiejskich, gmin miejsko-wiejskich oraz miast. Między terytoriami byłego woj. bydgoskiego oraz województw ościennych zaszyły następujące przesunięcia:

1) z dawnego woj. bydgoskiego odeszły: gminy Orchowo, Wierzbinek, Przedecz oraz m. Przedecz – do nowego woj. konińskiego; gminy i miasta Wyrzysk, Łobżenica, Wysoka oraz gm. Białośliwie – do nowego woj. pińskiego; gminy Konarzyny i Lipnica – do nowego woj. słupskiego; gm. Karsin i część gm. Nowe – do nowego woj. gdańskiego;

2) do nowego woj. włocławskiego przyłączono miasto i gm. Izbica – z dawnego woj. poznańskiego;

3) do nowego woj. toruńskiego dołączono cały powiat Nowe Miasto Lubawskie, z wyjątkiem miasta i gm. Lubawa, które pozostały w woj. olsztyńskim.

Wewnętrzny podział byłego woj. bydgoskiego został przeprowadzony w zasadzie całymi powiatami. I tak w skład nowego woj. bydgoskiego weszły po-

wiaty: Bydgoszcz, Inowrocław, Mogilno, Żnin, Szubin, Wyrzysk, Sępólno, Tuchola, Chojnice i Świecie – z wyjątkiem miast i gmin, które odeszły do województw ościennych. W skład nowego woj. toruńskiego weszły powiaty: Toruń, Chełmno, Grudziądz, Wąbrzeźno, Golub-Dobrzyń, Brodnica oraz Nowe Miasto Lubawskie z woj. olsztyńskiego. Ponadto weszły 3 gminy z pow. rypińskiego, natomiast gm. Dąbrowa Chełmińska odeszła do woj. bydgoskiego, a gm. Zbójno do woj. włocławskiego. W skład nowego woj. włocławskiego włączono powiaty: Włocławek, Radziejów, Aleksandrów Kujawski, Lipno i Rypin, z wyjątkiem gmin: Wąpielsk, Osiek i Świdziebnia, które przeszły do woj. toruńskiego. Nowy podział z uwzględnieniem wszystkich zmian został przedstawiony na rycinie 7.

Nowe granice administracyjne regionu bydgosko-toruńskiego przecinają wyodrębnioną w planie przestrzennego zagospodarowania kraju tzw. aglomerację bydgosko-toruńską na 3 części, dzieląc równocześnie zwartą całość, jaką jest leśno-uzdrowiskowo-osadniczy pas ciechociński między Toruniem a Nieszawą, pomiędzy woj. toruńskie i włocławskie. Również niewielki (150 km długości) a zwarty przemysłowo-rolniczy obszar doliny dolnej Wisły między Bydgoszczą a Tczewem, będący osią industrializacji i urbanizacji Polski północnej, został podzielony pomiędzy 4 województwa.

Z drugiej strony w ramach województw bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego zawarto prawie w całości jednostki podziału geograficzno-przyrodniczego, geograficzno-historycznego i geograficzno-ekonomicznego. I tak nowe woj. toruńskie obejmuje Ziemię Chełmińską* wraz z obu brzegami rzeki Drwęcy, woj. włocławskie – Kujawy Wschodnie oraz Ziemię Dobrzyńską (bez peryferii ciągnących do Torunia) oraz woj. bydgoskie – Bory Tucholskie, Kujawy Zachodnie oraz wschodnie fragmenty Pałuk i Krajny; te dwa ostatnie obszary, stanowiące bezpośrednie zaplecze Bydgoszczy, można nazwać regionem bydgoskim.

Celem niniejszej pracy jest analiza ewolucji i dynamiki struktury regionalnej ziem regionu bydgosko-toruńskiego, wchodzących do niedawna w skład byłego woj. bydgoskiego.

I. ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

W ostatnim piętnastoleciu literatura naukowa dotycząca wszelkiego rodzaju metod, ujęć i podziałów regionalnych pojawiała się na rynku krajowym z wzrastającą częstotliwością. Dominowała w niej jednak problematyka bądź ściśle teoretyczna, bądź makroprzestrzenna, generalizująca zagadnienia w skali państwa, bądź wreszcie – i to najczęściej – mikroprzestrzenna, rozdrabniająca zjawiska, przesłanki i wnioski przy nadmiernym czasami operowaniu matematycznymi metodami ilościowymi. Tak więc dotychczasowy kierunek analiz regionalnych faworyzował w problematyce porządkowania i klasyfikacji zjawisk

* Używane tu nazwy „Ziemia” omówiono na s. 39. Por. też s. 29.

przestrzennych metody prowadzące do wyodrębniania coraz to mniejszych jednostek taksonomicznych, zarówno typu społecznego, jak i przyrodniczego.

Spojrzenie w odwrotnym kierunku mogłoby jednak z naukowego punktu widzenia przynieść równie poważne efekty, a odejście od miniproblemów miniregionów i przejście do konstruowania syntez umożliwiłoby zobaczenie większego terytorium (np. województwa) we właściwym świetle i we właściwych proporcjach.

Wagę problemu doceniał Kostrowicki J. (1967), pisząc, że syntezy potrzebne są nauce geografii jako punkt wyjścia do dalszych badań szczegółowych, mimo że szerokie syntezy regionalne – ogólnogeograficzne – są coraz trudniejsze. Podobne stanowisko w odniesieniu do nauk przyrodniczych zajęli także znani uczeni zachodnioeuropejscy i polscy¹, krytykując nadmiar zbieraczy drobiazgów przy braku koordynatorów rozległych tematów, oraz podkreślając podstawowe znaczenie głębokich syntez dla gospodarki narodowej.

W omawianym okresie ukazało się jednak zaledwie kilkanaście publikacji dotyczących analizy struktury regionalnej w skali mezoprzestrzennej (wojewódzkiej) bądź dających próbę podstawowych syntez w ramach regionalizacji przyrodniczej i społecznej. Wymienić tutaj należy przede wszystkim prace K. Dziewońskiego, S. Berezowskiego i J. Kondrackiego obok szeregu publikacji innych autorów.

Podstawową cechą prezentowanego studium będzie jego charakter syntetyczny, natomiast zestawienia i kartogramy o charakterze analitycznym posłużą przede wszystkim udokumentowaniu bardziej uogólniających wniosków. Praca nie jest studium geograficzno-ekonomicznym, lecz odzwierciedla raczej poglądy tych geografów, którzy całokształt nauk o ziemi chętnie widzieliby w ramach jednej nauki geograficznej – geografii kompleksowej czy uniwersalnej. Co więcej, szeregiem zagadnień praca niniejsza wykracza poza powyższe sformułowanie, plasując się raczej na pograniczu nauk geograficznych i planowania przestrzennego.

Tak określony charakter studium zobowiązuje autora do relacjonowania struktury regionalnej ziem byłego woj. bydgoskiego nie tylko w aspekcie aktualnych związków ekonomicznej działalności człowieka ze środowiskiem geograficzno-przyrodniczym, ale szukania genezy tych związków w odległej przeszłości jak i prognozowania ich ewolucji w perspektywie.

Opracowanie niniejsze nie jest monografią regionalną i nie ma na celu opisywania faktów czy zjawisk, lecz ich określone interpretowanie. Stąd w rozdziałach traktujących o przeszłości historycznej, środowisku naturalnym i perspektywach dalszego rozwoju regionu autor pominął prawie wszystko, co nie wiąże się bezpośrednio z podstawowym celem pracy – wyodrębnieniem jednostek podziału regionalnego.

¹ Hans Selye, *Od marzenia do odkrycia naukowego*, PZWL, Warszawa 1967; Guy Schmaeltz, [artykuł w:] „Science et Vie” nr 1, 1963; Szczepan Pieniążek, [artykuł w:] „Polityka” nr 14, 1972.

Jako generalną metodę badań w niniejszym studium przyjęto podejście zarówno regionalne, jak i przedmiotowe – w ujęciu Hartshorne'a R. (1961) oraz Whittlesey'a D. (1957) – z tym że podejściu regionalnemu autor daje wyraźną preferencję. W badaniach nad strukturą regionalną byłego woj. bydgoskiego potwierdziło się nadto, że najbardziej efektywnym sposobem rozumowania będzie metoda redukcyjna czyli „aprioryczno-sprawdzająca”.

Kolejność poszczególnych rozdziałów związana jest ze sposobem rozumowania przyjętym przez autora. Po dokonaniu analiz środowiska oraz przeszłości historycznej wszystkich krain i ziem – niezależnie od przebiegu ich granic – wchodzących aktualnie w skład omawianego regionu można było z kolei poddać analizie regionalizację ekonomiczną. Po przebadaniu związków między różnymi rodzajami struktur regionalnych a podziałami administracyjnymi oraz po zweryfikowaniu prognoz rozwoju gospodarczego, zakończono studium wnioskami o charakterze planistycznym, nawiązującymi do szeroko pojętej geograficznej istoty regionu.

Dla realizacji tak określonych zadań autor dysponował wystarczającym zasobem dokumentacji naukowej oraz materiałów niepublikowanych. Bardzo pomocny okazał się fakt znajomości terenu, wynikający z długoletniej pracy zawodowej i naukowej – ponad 23 lata przepracował autor w Wojewódzkich Komisjach Planowania w Bydgoszczy i Toruniu oraz na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Podstawowym zagadnieniem terminologicznym było dla autora zdefiniowanie pojęć „region” i „regionalizacja”. Okazuje się niezbędne wskazanie, że w treści pojęcia „region” mieszczą się przynajmniej 3 znaczenia: potoczne, planistyczne i naukowe. W języku potocznym mówimy: „najlepiej wypoczywam w regionie nadmorskim” lub „Wałbrzych leży w jednym z najbardziej uprzemysłowionych regionów Śląska”. W znaczeniu planistycznym region oznacza województwo (zwłaszcza duże województwa sprzed ostatniej reformy administracyjnej), mówimy więc: „region lubelski jest słabiej rozwinięty niż rzeszowski” lub „plan perspektywiczny regionu bydgoskiego zakłada...”. Dopiero w znaczeniu naukowym słowo „region” stwarza szereg kontrowersji.

Niektórzy uczeni zachodniemieccy i anglosascy w ogóle przeczą istnieniu regionu jako takiego, zwłaszcza ekonomicznego, głosząc swoisty agnostycyzm w omawianym przedmiocie. Kimble G. H. T. (1957) na przykład uważał, że spędzanie czasu na regionalizowaniu to uganianie się za zjawami. Olbrzymia jednak większość badaczy, szczególnie francuscy, radzieccy i polscy, nie kwestionuje istnienia regionów, chociaż są one dla jednych kategorią istniejącą rzeczywiście i obiektywnie, a dla innych tylko subiektywnie. Stwierdzając fakt istnienia regionów Wróbel A. (1967) podkreślał, że „obszar” definiuje się tylko położeniem, podczas gdy „region” to obszar charakteryzujący się już swoistymi cechami.

Zagadnienie obiektywności bądź subiektywności istnienia regionów było żywo dyskutowane w geografii polskiej w latach 1958–1965, kiedy to na naszym gruncie starła się marksistowska szkoła radziecka, reprezentowana

przez takich uczonych jak N. Kołosowski (1955) czy J. Sauszkin (1963) z ideologiczną szkołą amerykańską. Skrajni zwolennicy poglądu materialistycznego z A. Fajferkiem (1964, 1965) i B. Rychłowskim (1967b) na czele udowadniali, że region ekonomiczny to obiektywnie istniejący kompleks terytorialno-produkcyjny, natomiast ich przeciwnicy na czele z A. Wróblem (1963) odpowiadali, że region ekonomiczny wyznaczony teoretycznie dla celów badawczych może istnieć jedynie jako subiektywny instrument analizy. Znaczna część polskich geografów z Dziewońskim, Berezowskim i Wysockim na czele zajmowała raczej stanowiska pośrednie.

Dzisiaj to już tylko przebrzmiała polemika, a samo zagadnienie wiele straciło na ostrości – zarówno Wróbel jak i geografowie radzieccy zbliżyli się w swoich poglądach. Już w 1967 r. A. Wróbel (1967) pisał, że obiektywność i subiektywność występowania regionów jest zależna od charakteru nieciągłości lub ciągłości cech wyróżnionych grup i proponował nazwanie ich „nie-arbitralnymi” oraz „arbitralnymi”. Adaptując powyższe stwierdzenie dla potrzeb regionalizacji przeprowadzonej w niniejszej pracy, autor przyjmuje, że regiony ekonomiczne stają się tym bardziej obiektywne, im bardziej przeważa w nich struktura węzłowa nad strefową – a więc rozwój i wzrost znaczenia sieci osadniczej przyspieszają obiektywizację podziałów regionalnych. Jak z tego wynika, autor stoi również na stanowisku obiektywnego charakteru i rzeczywistego istnienia regionów, mimo przewijania się od czasu do czasu refleksów sceptycznego relatywizmu w stosunku do niektórych drugorzędnych problemów.

Liczba definicji pojęcia regionu zbliża się już do stu, jak podaje S. Berezowski (1964), co bynajmniej nie ułatwia orientacji w zagadnieniu, tym bardziej że definicji różnych typów i rodzajów regionów nie można porównywać między sobą. Wydaje się jednak, że opierając się na definicjach P. E. James'a (1954), K. Dziewońskiego (1961) i D. Whittlesey'a (1957) można pokusić się o taką definicję regionu, która poza przydatnością w regionalizacji ekonomicznej posiadałaby bardziej uniwersalny charakter. Definicja wspomniana brzmiałaby następująco: „Region stanowi część czwórwymiarowej przestrzeni², większą od elementarnej (podstawowej) jednostki (np. fabryki, osiedla lub facji-ekotopu) i mniejszą od powszechnie uznanej całości (np. subkontynentu, państwa lub obszaru geograficznego), przy równoczesnym zachowaniu określonego stopnia wewnętrznej spójności oraz możliwości odgraniczenia od innych, sąsiadujących i należących do tej samej klasy pojęciowej, części”.

Z tak sformułowanej definicji przebija przede wszystkim jej charakter bardziej taksonomiczny niż typologiczny. Dla porównania można podać jedną z definicji K. Dziewońskiego (1967 a), który za region ekonomiczny każe uważać obszar charakteryzujący się zaawansowaną integracją społeczną, ekonomiczną i przestrzenną, optymalnym kształtem granic, rozwijającym się centrum oraz brakiem wewnętrznych barier naturalnych.

² Według K. Dziewońskiego czwarty wymiar przestrzeni to czasoprzestrzeń, w której zachodzą związki przyczynowo-skutkowe.

W świetle powyższych rozważań zarysowuje się ogólna definicja regionalizacji jako procesu, w trakcie którego dokonuje się podziału jakiegoś terytorium na mniejsze jednostki według ściśle określonego klucza hierarchizacji i funkcyjności. Na tych zasadach oparł się autor w swojej pracy.

I. REGIONALIZACJA GEOGRAFICZNO-PRZYRODNICZA

Utrudnieniem w procesach regionalizacji geograficzno-przyrodniczej regionu bydgosko-toruńskiego staje się fakt pewnej monotonii jego środowiska naturalnego – przy spojrzeniu pobieżnym i z daleka (90% terytorium to niziny i równiny o wyrównanym klimacie), a równocześnie duża mozaika krajobrazu (rzeźba, stosunki wodne, gleby, lasy) – przy spojrzeniu bliższym i dokładniejszym. Sytuacji nie ułatwia brak w literaturze obszernego i odrębnego opracowania, dotyczącego wyłącznie środowiska geograficzno-przyrodniczego tego obszaru i traktującego poszczególne jego elementy jako kryteria naturalnej regionalizacji. Istnieje natomiast szereg opracowań stanowiących bądź fragmenty monografii, bądź opisy środowiska małych jednostek taksonomicznych, bądź wreszcie analizy pojedynczych elementów tego środowiska.

Wśród autorów zajmujących się problematyką geograficzno-przyrodniczej regionalizacji omawianego terenu na pierwszym miejscu wymienić należy R. Galona (1934, 1947, 1967, 1970) oraz J. Kondrackiego (1960, 1961, 1968). Sporo materiałów uzyskano także z prac innych autorów jak: E. Hohendorff (1967), J. Kostrowicki (1961), B. Krygowski (1972), E. Passendorfer i A. Wilczyński (1961), E. Romer (1949), L. Roszko (1967), S. Z. Różycki (1969), A. Wilczyński (1967) i wielu innych; a również sięgnięto do naukowych i służbowych źródeł znajdujących się w instytucjach bydgoskich i toruńskich³.

Przystępując do krótkiego przeglądu poszczególnych elementów środowiska, autor objął szerszy obszar, dzięki czemu ułatwił sobie skompletowanie danych, niezbędnych dla określenia rdzeni, pasów granicznych i granic różnego rodzaju regionów naturalnych, jakie występują na omawianym obszarze.

Przez sam środek omawianego terenu przebiega geologiczno-tektoniczna granica Europy zachodniej i wschodniej, oddzielająca pokrytą skałami osadowymi platformę paleozoiczną na południowym zachodzie od wynurzającej się spod niej krystalicznej platformy prekambryjskiej na północnym wschodzie. Wspomniana granica przebiega (według Czarnockiego, Pazdra, Rühlego, Znoski i innych) wzdłuż linii Szczecinek – Więcbork – Bydgoszcz – dolina Wisły – Włocławek – Łowicz, zaś równoległe do niej ułożyły się późniejsze sfałdowania paleozoiczne. Mamy więc na północny wschód od wspomnianej granicy

³ Między innymi w Wojewódzkiej Pracowni Planów Regionalnych oraz Wydziale Rolnictwa i Leśnictwa Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy, Instytutu Geografii UMK w Toruniu, Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Bydgoszczy i innych.

geosynklinę, ciągnącą się od Koszalina przez Grudziądz w stronę Warszawy i Lublina – zwaną niecką brzezną, bezpośrednio przylegające do niej od południowego zachodu antyklinorium zwane wałem kujawsko-pomorskim, którego południowo-zachodnia granica przebiega wzdłuż linii Piła – Żnin – Radziejów – Kłodawa, wreszcie położoną za nim kolejną synklinę, ciągnącą się od Czarnkowa przez Konin do Radomska – zwaną niecką mogileńską.

Najważniejsze znaczenie gospodarcze dla regionu bydgosko-toruńskiego posiada wspomniane antyklinorium kujawsko-pomorskie, z przebiegiem którego związane jest występowanie znacznych bogactw mineralnych. Na skłonie wiślanym usadowiły się liczne źródła słone i inne w Ostromecku k. Bydgoszczy, Czerniewicach k. Torunia, Ciechocinku, Wieńcu k. Włocławka oraz rejonie Lubienia, natomiast na skłonie wielkopolskim – wysady solne i gipsowe wieku permskiego w rejonach Kcyni i Mogilna, w Inowrocławiu, Górze k. Inowrocławia, Izbicy oraz Kłodawie. Oś antykliny biegnie mniej więcej wzdłuż wododziału Wisły i Odry. Z przebiegiem tej osi związane jest występowanie wapieni wieku jurajskiego między Pakością a Barcinem.

Geologia czwartorzędu oraz rzeźba omawianego regionu opisywane były wielokrotnie w publikacjach i artykułach oraz przedstawione na mapach przez: R. Galona (1947, 1972), J. Kondrackiego (1968), L. Roszko (1967) i innych. Do najważniejszych elementów granicznych rzeźby tego terenu zaliczyć należy przebieg głównych linii postoju lądolodu w czasie jego recesji, granice pradolin i ciągi głównych dolin rzecznych oraz granice jednostek krajobrazu geomorfologicznego, wyznaczonych różnego rodzaju formami akumulacji lodowcowej, rzecznej i jeziornej.

Przez teren ten przebiegają dwa wyraźne, równoleżnikowe ciągi morenowe: ciąg subfazy kujawsko-dobrzyńskiej, stanowiący południową granicę Kotliny Toruńskiej i północno-zachodnią granicę Równiny Skrwilneńskiej, oraz subfazy krajeńsko-chelmińskiej, stanowiący pasmo wzniesień na linii Więcbork – Koronowo – Chelmno – Radzyń. Centralną część omawianego regionu zajmuje wspomniana Kotlina Toruńska (Toruńsko-Bydgoska), będąca wynikiem swoistego skrzyżowania południkowej doliny dolnej Wisły z równoleżnikowym szlakiem pradoliny toruńsko-eberswaldzkiej. Jest to, obok warszawskiego, kostrzyńskiego, sandomierskiego i głogowskiego, główny węzeł hydrograficzno-fizjograficzny w Polsce. Rozchodzą się z niego w czterech kierunkach wielkie doliny rzeczne: na zachód dolina środkowej Noteci, na północ dolina dolnej Wisły, na północny wschód dolina Drwęcy i na południowy wschód dolina Wisły środkowej. Osie wspomnianych dolin stanowiły granice dla 13 spośród 21 powiatów byłego województwa bydgoskiego. Z pozostałych rzek pewne znaczenie jako granice fizycznogeograficzne posiadają jeszcze: dolna i środkowa Brda, górna Noteć wraz z jeziorem Gopło oraz dolna Wda, natomiast doliny pozostałych cieków odgrywają niewielką rolę, i to wyłącznie przy podziałach sub- i mikroregionalnych.

Dyluwialne oraz aluwialne formy akumulacji i erozji lodowcowej i wod-

nej pozwalają na przeprowadzenie ogólnej klasyfikacji krajobrazów geomorfologicznych. Biorąc pod uwagę genezę wspomnianych form oraz stosując mierniki hipsometryczne, można badany obszar sklasyfikować według następującego klucza:

Krajobrazy geomorfologiczne

1. krajobraz nizinny zlodowacenia bałtyckiego (Würm)
 11. obszary akumulacji lodowcowej i wodno-lodowcowej
 111. obszary morenowe
 1111. równiny denno-morenowe
 11111. płaskie
 11112. faliste
 1112. pagórki czołowo-morenowe
 112. równiny sandrowe
 12. pradoliny i doliny z utworami holocenijskiej akumulacji wodnej.

Na podstawie powyższego zestawienia jednostek typologicznych oraz cytowanych już prac Galona, Kondrackiego, Roszko oraz Korygowskiego i innych wylania się ogólny zarys geomorfologicznej klasyfikacji ziem regionu bydgosko-toruńskiego i obszarów sąsiadujących z nim.

Regionalizacja geomorfologiczna

1. Pojezierza Południowobałtyckie
 11. Pojezierze Pomorskie
 111. Wysoczyzna Krajeńska
 112. Bory Tucholskie (Równina Charzykowsko-Tucholska)
 113. Równina Świecka
 114. Pojezierze Kaszubskie (Kartusko-Starogardzkie)
 12. Dolina Dolnej Wisły
 13. Pojezierze Zachodniomazurskie
 131. Pojezierze Iławskie
 132. Pojezierze Chełmińskie
 1321. Wysoczyzna Chełmińska
 1322. Pojezierze Brodnickie
 133. Pojezierze Dobrzyńskie
 1331. Dolina Drwęcy
 1332. Wysoczyzna Dobrzyńska
 14. Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka
 141. Kotlina Włocławsko-Płocka (Pojezierze Gostyńskie)
 142. Kotlina Toruńska (Toruńsko-Bydgoska)
 143. Dolina środkowej Noteci
 15. Pojezierze Wielkopolskie (Wielkopolsko-Kujawskie)
 151. Wysoczyzna Gnieźnieńska (Pojezierze Żnińskie)
 152. Wysoczyzna Kujawska (Równina Inowrocławska)
 153. Pojezierze Kujawskie (Chodeckie)
2. Niziny Środkowopolskie
 21. Nizina Mazowiecka
 211. Równina Kutnowska
 212. Równina Skrwilneńska.

Zasadnicza różnica między obszarami Pojezierzy Południowobałtyckich a Nizin Środkowopolskich polega na tym, że pierwsze charakteryzują się nieznacznie przekształconą, młodą rzeźbą zlodowacenia bałtyckiego (Würm), natomiast drugie starą, silnie przekształconą rzeźbą zlodowacenia środkowopolskiego (Riss). Blisko 97% powierzchni omawianego terenu charakteryzuje się krajobrazami związanymi z najmłodszym zlodowaceniem, a więc urozmaiconą hipsometrią i znaczną ilością jezior.

Podstawowe typy krajobrazowo-geomorfologiczne reprezentowane są w szczególnych jednostkach taksonomicznych tego podziału: płaskie równiny denno-morenowe występują przede wszystkim na Równinie Świeckiej, w zachodniej części Wysoczyzny Chełmińskiej (Równina Chełmińska), w południowej części Wysoczyzny Dobrzyńskiej oraz na Równinach Kujawskiej i Kutnowskiej; równiny sandrowe zalegają w Borach Tucholskich i na Równinie Skrwilneńskiej oraz w dolinie Brdy (dzielącej Krajnę od Równiny Świeckiej); pagórki czołowo-morenowe występują we wschodniej części Wysoczyzny Chełmińskiej (Pagórki Wąbrzeskie), na Garbie Lubawskim oraz w północno-wschodniej części Wysoczyzny Gnieźnieńskiej (Pojezierze Żnińskie), jak również sporadycznie w środkowej części Wysoczyzny Krajeńskiej, na Pojezierzu Kujawskim oraz w środkowej części Wysoczyzny Dobrzyńskiej; wreszcie zbudowane z utworów akumulacji wodnej wielkie doliny i pradoliny rzeczne to przede wszystkim Dolina Dolnej Wisły, Dolina środkowej Noteci i Dolina Drwęcy; natomiast Kotliny Toruńska i Włocławsko-Płocka zbudowane są z utworów akumulacji wodno-eolicznej. Pozostałe fragmenty regionu to obszary pojezierne, rozwinięte na falistych równinach denno-morenowych skrajnego zachodu (Krajna) oraz północnego wschodu (oś Nowe – Łasin – Brodnica – Rypin). Granice geologiczno-geomorfologiczne przedstawiono na rycinie 1.

Zagadnieniom regionalizacji geomorfologicznej poświęcono stosunkowo dużo miejsca ze względu na fakt, że jednostki przestrzenne, wyodrębnione na podstawie rzeźby i morfostruktury, okazują się decydującym kryterium przy określaniu kompleksowych regionów geograficzno-przyrodniczych (fizyczno-geograficznych) na nizinnych i wyżynnych obszarach Europy Środkowej. Porównanie zaś map regionalizacji klimatycznej, glebowej i biogeograficznej wykazuje większą lub mniejszą zgodność granic tych regionów z granicami regionów geomorfologicznych.

Regionalizacja klimatyczna została przeprowadzona na podstawie publikacji i map R. Gumińskiego (1948), E. Hohendorffa (1967) i E. Romera (1949). Cały omawiany region znajduje się w przejściowym pasie ścierania się wpływów oceanicznej oraz kontynentalnej odmiany cieplejszej grupy klimatu umiarkowanego.

Regionalizacja klimatyczna

I. Bałtycki klimat pojezierny

II. Klimat pomorski

III. Klimat bytowski (środkowopomorski)

IV. Klimat tucholski (wschodniopomorski)

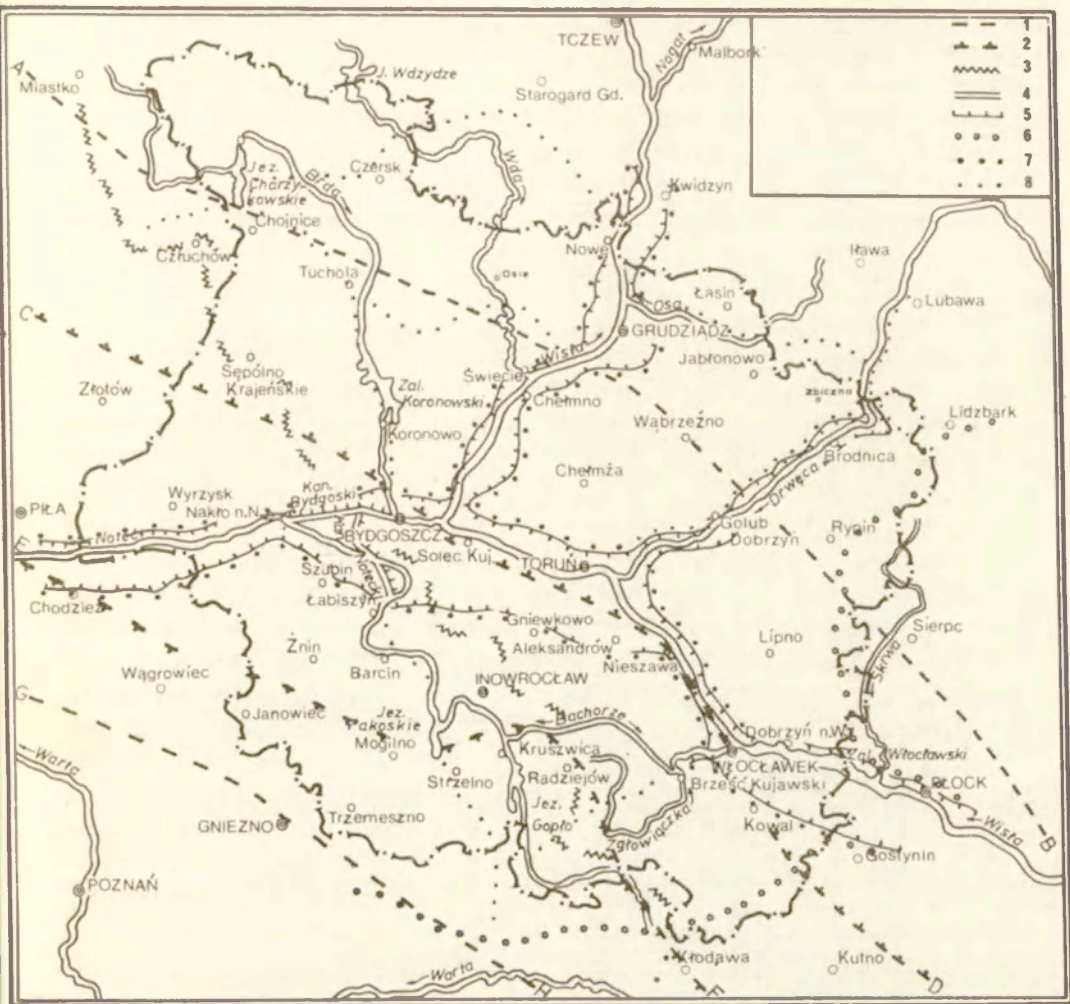
- 12. Klimat mazurski
 - 121. Klimat iławski (zachodniomazurski)
 - 122. Klimat myszyński (południowomazurski)
- 2. Nizinno-polski klimat Krainy Wielkich Dolin
 - 21. Klimat śląsko-wielkopolski
 - 211. Klimat nadnotecki
 - 22. Klimat centralny
 - 221. Klimat nadwiślański (chełmiński)
 - 222. Klimat środkowopolski (łódzko-kujawski).

Zasadnicza różnica między klimatem Pojezierzy a klimatem Niżu Polskiego polega na tym, że w klimatach pojeziernych zaznacza się wyraźna przewaga wpływów morskich, podczas gdy klimaty nizinne charakteryzuje ścieranie się wpływów kontynentalnych z oceanicznymi. Klimat pomorski (temperatury zimy i lata: $-2,5$, $+17$; suma opadu rocznego 550–600 mm) obejmuje północno-zachodnią część omawianego terenu, klimat mazurski ($-3,5^{\circ}$, $+17$; 540–570 mm) – północno-wschodnią, klimat nadnotecki ($-1,5^{\circ}$, $+17$; 500–550 mm) – środkowo-zachodnią, klimat centralny (-2 , $+18^{\circ}$; 500–530 mm) – ziemie leżące na południu, z tym że w części południowo-wschodniej występują najniższe w Polsce opady – poniżej 450 mm.

Najważniejszy w Polsce dział wodny Odry i Wisły (Noteci oraz Wisły i Brdy), przebiegający południkowo przez sam środek badanego obszaru po osi Człuchów – Bydgoszcz – Radziejów – Kłodawa, w terenie falistym bądź płaskim, nie wpłynął na wytworzenie się jakiegokolwiek ważniejszej granicy naturalnej. Podstawowe znaczenie mają tu (dla odmiany) rzeki i ich doliny, które w kolejności należy wymienić: Wisła, środkowa Noteć, Drwęca, Brda, górna Noteć, Wda, Skrwa, Osa i ciąg Bachorze – dolna Zgłowiączka. Odgrywały one i odgrywają nadal poważną rolę jako czynniki podziałów historycznych i administracyjnych – szczególnie równoleżnikowa pradolina toruńsko-eberswaldzka (dyluwialna trasa spływu wód wiślanych), przecinająca prostopadle dzisiejszy dział wodny Wisły i Odry. Występujące na zachód od tego działu jeziora rynnowe Pojezierzy Goplańskiego i Żnińskiego odgrywały ważną rolę w kształtowaniu się przebiegu najstarszych południkowych szlaków komunikacyjnych – ze szlakiem bursztynowym na czele.

Literatura dotycząca kompleksowej analizy rozmieszczenia gleb na badanym terenie jest bardzo uboga. Poza przyczynkami wymienić należy tu przede wszystkim opracowania i mapy wydane pod redakcją Polskiego Towarzystwa Gleboznawczego oraz Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa, jak również prace Z. Prusinkiewicza (1967).

Rozmieszczenie gleb jest tu zbyt mozaikowe, aby mogło praktycznie wpłynąć na wytworzenie się zwartej grupy jednostek przestrzennych, posiadających odpowiednią wielkość i kształt. Istnieją jedynie 3–4 takie obszary, na których gleby występują większymi, zwartymi płatami, umożliwia-

Ryc. 1. Tektonika i morfologia

I – osie geosynklin: *A-B* – necki brzeskiej, *G-H* – necki mogileńskiej; 2 – krawędzie antyklinorium kujawsko-pomorskiego; *C-D* – granica Europy Zachodniej i Wschodniej, *E-F* – pld-zach. granica walu kujawsko-pomorskiego; 3 – dział wodny dorzeczy Odry i Wisły; 4 – główne rzeki; 5 – krawędzie pradolin; 6-8 – granice jednostek geomorfologicznych (6 – I rzędu, 7 – II rzędu, 8 – III rzędu)

Fig. 1. Tectonics and morphology

I – axes of geosynclines: *A-B* – of the Marginal Basin, *G-H* – of the Mogilno Basin, 2 – scarps of the Curavian-Pomeranian Anticlinorium; *C-D* – border between Western and Eastern Europe, *E-F* – south western border of the Curavian-Pomeranian Ridge; 3 – watershed of Odra and Vistula Basins; 4 – main rivers; 5 – scarps of postglacial valleys; 6-8 – borders of geomorphological units (6 – of 1st rank, 7 – of 2nd rank, 8 – of 3rd rank)

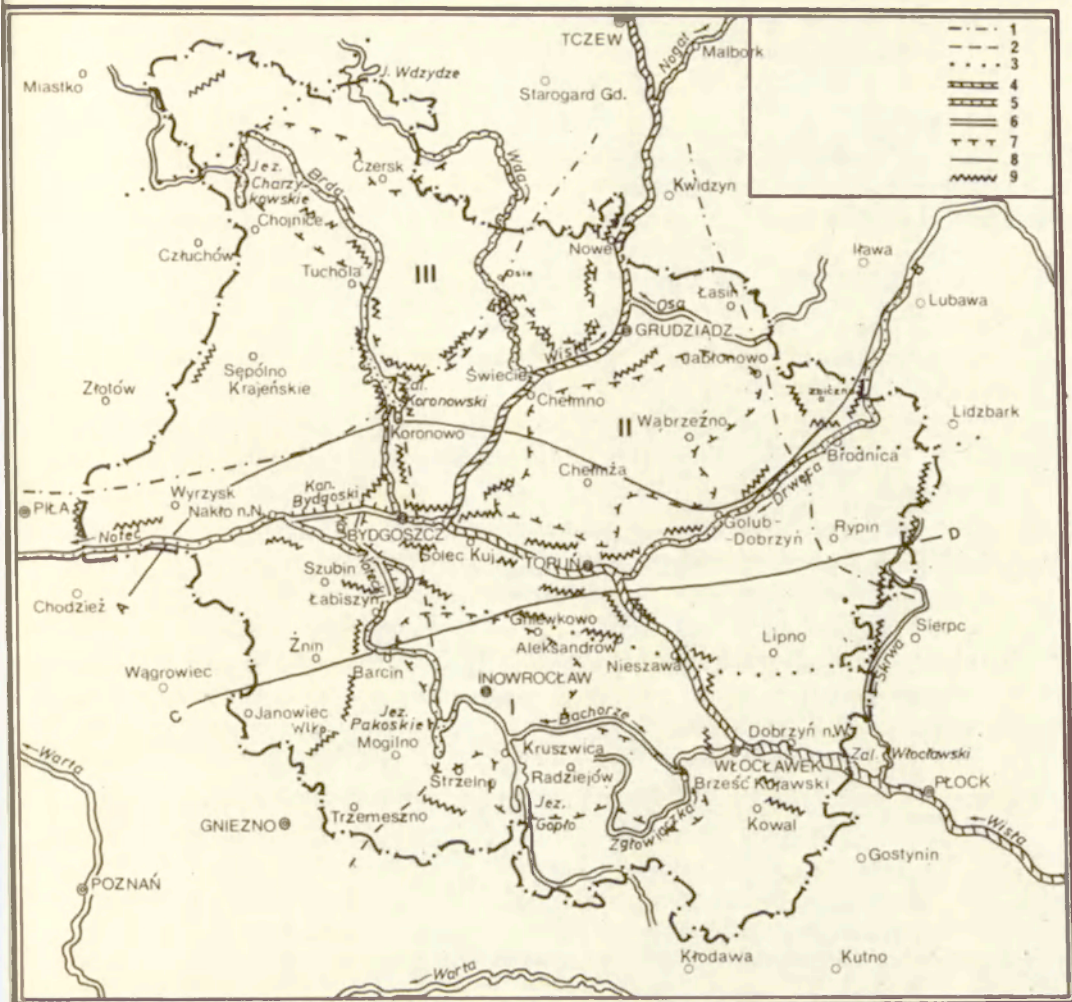
jąc wyodrębnienie quasi-regionów glebowych o znacznie większych rozmiarach. Największy kompleks glebowy (ca 600 km²) stanowią urodzajne gleby brunatne, wytworzone na tzw. glinach chełmińskich pochodzenia morenowego. Zajmują one prawie całą Wysoczyznę Chełmińską, a ponadto południowe fragmenty wysoczyzn Dobrzyńskiej i Krajeńskiej. Drugi kompleks stanowią bardzo urodzajne, humusowe gleby naglinowe pochodzenia bagiennego, zwane czarnymi ziemiami kujawskimi, występujące przede wszystkim na Kujawach. Oba rejony glebowe charakteryzują się bardzo wysokimi w skali kraju wskaźnikami intensyfikacji rolnictwa – zarówno produkcji towarowej, jak i rozwoju przemysłu rolno-spożywczego.

Wymienić można jeszcze spory kompleks ubogich gleb bielcowych, rozwiniętych na sandrach Borów Tucholskich, oraz mniejszy na sandrze Równiny Skrwilneńskiej. Wspomnieć należy także o zwartym, choć niewielkim obszarze urodzajnych, ilasto-próchnicznych madów wiślanych, występujących przede wszystkim w dolinie dolnej Wisły. Pozostałe, znaczne części regionu bydgosko-toruńskiego pokryte są glebami bielcowymi i pseudobielcowymi (szczerkami), wytworzonymi na piaskach i utworach pyłowych.

Jako ostatni element środowiska geograficzno-przyrodniczego omówione zostanie występowanie naturalnych krajobrazów roślinnych oraz rozmieszczenie charakterystycznych zwierząt, dzikich bądź niehodowlanych. Trzeba od razu powiedzieć, że naturalne zespoły fito- i zoobiocenotyczne zachowały się tu już tylko szczątkowo w rezerwatach bądź zagubionych ostępach leśnych i torfowiskach. Żadne istotne zjawisko ze świata zwierzęcego nie występuje tutaj w stopniu mogącym wpłynąć na regionalizację geograficzno-przyrodniczą, natomiast w krajobrazie roślinnym na uwagę zasługuje przebieg południowo-wschodniej granicy buka nizinnego (po linii: Ostróda – Drwęca – Golub – Koronowo – Wyrzysk) oraz przebieg pasa granicznego oddzielającego obszary występowania kilku gatunków charakterystycznych krzewów (wzdłuż osi Żnin – Toruń – Rypin).

Tak więc najważniejszym czynnikiem delimitującym jednostki krajobrazu biogeograficznego – w przeważającym stopniu przekształconego już przez człowieka – pozostają wielkie masywy leśne Borów Tucholskich i Kotliny Toruńskiej, oraz ciągi leśne wzdłuż dolin Wisły, Brdy, Noteci, Drwęcy i Skrwy, stanowiące leśne bariery graniczne wokół Wysoczyzny Krajeńskiej, Pojezierza Dobrzyńskiego, a w szczególności Kujaw. Granice klimatyczne i glebowo-biocenotyczne przedstawiono na rycinie 2.

Po przeprowadzeniu analizy podstawowych elementów środowiska naturalnego można przejść do skonstruowania syntetycznego obrazu geograficzno-przyrodniczej regionalizacji ziem wchodzących w skład byłego woj. bydgoskiego (ryc. 3). Przestrzenna korelacja granic i rdzeni różnego rodzaju regionów naturalnych daje w efekcie schemat integralnej regionalizacji geograficzno-przyrodniczej (naturalnej). W schemacie tym najistotniejszą rolę odgrywa podział geomorfologiczny.

Ryc. 2. Klimat i gleby

1-3 - granice jednostek klimatycznych (1 - I rzędu, 2 - II rzędu, 3 - III rzędu); 4-6 - rzeki o średnim rocznym przepływie (4 - 980 m³/s, 5 - 35-10 m³/s, 6 - poniżej 10 m³/s); 7 - kompleksy glebowe: I - czarne ziemie kujawskie, II - brunatne gliny chełmińskie, III - bielce i szczyrki tucholskie; 8 - granice biocenotyczne: A-B - buka nizinnego, C-D - niektórych krzewów; 9 - bariery leśne

Fig. 2. Climate and soils

1-3 - borders of climate units (1 - of 1st rank, 2 - of 2nd rank, 3 - of 3rd rank); 4-6 - rivers with annual mean discharge (4 - 980 m³/sec., 5 - 10-35 m³/sec., 6 - below 10 m³/sec.); 7 - soils: I - Cuavian black soils, II - Chelmno brown clays, III - Tuchola podsoils and clayey sands; 8 - biocenotic borders: A-B - of lowland beech, C-D - of certain shrubs; 9 - forest barriers

Regionalizacja geograficzno-przyrodnicza

I. Makroregion Pojezierzy Bałtyckich

A. Mezoregion Pomorski

1. Subregion Krajeński

- a) Mikroregion Więcborski
- b) Mikroregion Nakielsko-Wyrzyski
- c) Mikroregion Bydgosko-Świecki

2. Subregion Borów Tucholskich

- a) Mikroregion Kaszubski
- b) Mikroregion Tucholsko-Człuchowski
- c) Mikroregion Borów Tucholskich

B. Samodzielny Subregion Doliny Dolnej Wisły

- a) Mikroregion Przełomu Fordońsko-Chelmińskiego
- b) Mikroregion Kotliny Grudziądzkiej
- c) Mikroregion Doliny Kwidzyńskiej

C. Mezoregion Mazurski

C1. Sub-mezoregion Chelmińsko-Ilawski

1. Subregion Chelmiński

- a) Mikroregion Równiny Chełmżyńskiej
- b) Mikroregion Pagórków Wąbrzesko-Radzyńskich
- c) Mikroregion Pojezierza Brodnickiego

2. Subregion Ilawski

- a) Mikroregion Pomezanski (Kwidzyńsko-Iasiński)

C2. Sub-mezoregion Dobrzyńsko-Lubawski

1. Samodzielny Mikroregion Doliny Drwęcy

2. Subregion Dobrzyński

- a) Mikroregion Lipnowski
- b) Mikroregion Rypiński

3. Subregion Lubawski.

II. Samodzielny Mezoregion Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej

1. Subregion Kotliny Włocławsko-Płockiej

2. Subregion Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej

3. Subregion Doliny Środkowej Noteci

III. Makroregion Niżu Polskiego (Kraina Wielkich Dolin)

A. Mezoregion Pojezierza Wielkopolskiego

1. Subregion Pojezierza Żnińskiego

2. Subregion Inowrocławski

3. Subregion Południowokujawski

B. Mezoregion Niziny Mazowieckiej

1. Subregion Północnomazowiecki

- a) Mikroregion Skrwilneński

2. Subregion Południowomazowiecki

- a) Mikroregion Kutnowski.

Schemat powyższy jest wynikiem nakładania na siebie różnego rodzaju regionów naturalnych oraz podejmowania przez autora arbitralnych decyzji w przypadkach, kiedy jednoznaczne rozstrzygnięcia okazywały się niemożliwe. Stąd w przedłożonym schemacie musiały znaleźć się takie jednostki taksonomiczne, jak samodzielne regiony, niepodporządkowane bezpośrednio regionom wyższego rzędu. Odchylenia od schematu regionalizacji geomorfologicznej są jednak niewielkie i spowodowane wyłącznie koniecznością uwzględnienia

najbardziej charakterystycznych cech klimatu, gleb oraz szaty roślinnej. Stąd pewne różnice w porównaniu z fizycznogeograficzną regionalizacją Kondrackiego w *Atlasie narodowym Polski*.

Podobnie jak w podziale na jednostki geomorfologiczne, badany obszar należy do dwóch wielkich makroregionów naturalnych – pojeziernego i niżowego – oddzielonych od siebie pradoliną toruńsko-eberswaldzką, trudną do podporządkowania któremukolwiek z tych makroregionów. W odróżnieniu od regionalizacji geomorfologicznej zaliczono do krajobrazów niżowych Pojezierze Wielkopolskie – wyraźnie cieplejsze, suchsze i nieco odmienne florystycznie od regionów pomorskich i mazurskich. Od Niziny Mazowieckiej różni się ono wzniesieniem nad poziom morza, bardziej urozmaiconą rzeźbą i występowaniem większej ilości jezior.

W klasyfikacji krajobrazowej pojezierzy bałtyckich zasadnicza różnica polega na pewnej „degradacji” taksonomicznej subregionu Doliny Dolnej Wisły oraz na podziale mezoregionu mazurskiego na dwie części, oddzielone „awansowanym” nieco taksonomicznie mikroregionem Doliny Drwęcy. Sub-mezoregion Dobrzyńsko-Lubawski (zwarta całość geomorfologiczna) różni się wyraźnie od sub-mezoregionu Chełmińsko-Ilawskiego pod względem klimatycznym i fitogeograficznym – zwłaszcza w części południowej. W mezoregionie pomorskim przyłączono Równinę Świecką do Krajny ze względu na podobieństwo glebowe i klimatyczne, mimo że wielu badaczy łączy tę niewielką jednostkę raczej z Borami Tucholskimi, a nieliczni nawet z Ziemią Chełmińską.

W świetle powyższego należy skonstatować, że region bydgosko-toruński nie stanowi zwartej fragmentu przestrzeni geograficzno-fizycznej, lecz zespół regionów podporządkowanych decentrycznie leżącym regionom wyższego stopnia hierarchicznego. Mimo to w jednym z 15 subregionów badanego obszaru istnieją warunki sprzyjające dośrodkowej konsolidacji geograficzno-przyrodniczej struktury regionalnej – jest to Kotlina Toruńsko-Bydgoska (ryc. 3).

II. REGIONALIZACJA GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNA

Podstawy kształtowania się regionów geograficzno-historycznych są bardziej skomplikowane od podstaw wyróżniania regionów geograficzno-przyrodniczych.

Dużą rolę w kształtowaniu się podziałów politycznych i administracyjnych w dawnych wiekach odgrywało środowisko naturalne. Takie jego elementy, jak rzeźba terenu (ułatwienia komunikacyjne, obronność naturalna), stosunki wodne (woda pitna, lokalizacje brodów, szlaki żeglugowe) czy gleby i roślinność (uprawne polany wśród kompleksów leśnych) wywierały ogromny wpływ na rozwój gospodarczo-społeczny ziem dzisiejszego regionu bydgosko-toruńskiego jeszcze w okresie przedrozbiorowym.

Do podstawowych, pozaprzyrodniczych czynników kształtowania się regionów historycznych należą: związki etniczne (plemiona i obyczaje, narody i języki), bariery graniczne (polityczne, administracyjne, kościelne, a nawet działów rodzinnych), związki społeczne (ciężenia gospodarcze i kulturalne), wreszcie związki psychologiczne (tradycje, świadomość regionalna, patriotyzm lokalny). Wspomniane związki tworzą – wraz z przesłankami geograficzno-przyrodniczymi – podstawę do określania granic regionów geograficzno-historycznych różnego szczebla taksonomicznego. Dodatkowe utrudnienie stwarza fakt niejednakowej w poszczególnych okresach historycznych hierarchii ważności wielu istotnych przesłanek klasyfikacji. Ponadto dokonując przeglądu trwałości granic można wyróżnić wśród nich tak trwale, jak na przykład zachodnią granicę Mazowsza (niezmienną przez 600 lat) czy też wiązkę granic na obszarze przejściowym między Wielkopolską a Kujawami (utrzymującą się przez blisko pięć wieków).

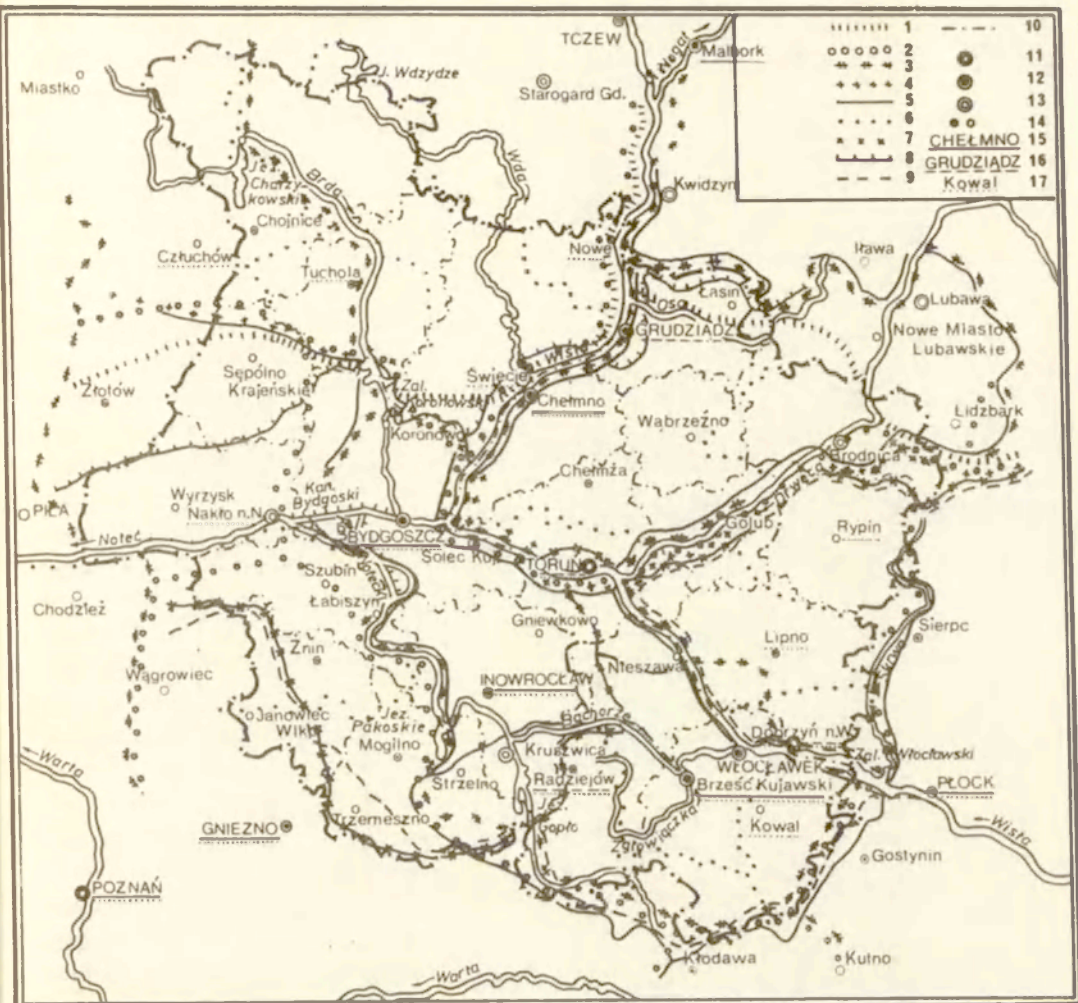
Podobnie jak przy regionalizacji geograficzno-przyrodniczej, odczuwa się brak w literaturze przedmiotu samodzielnej i wyczerpującej pozycji omawiającej całość przeszłości historycznej wszystkich ziem omawianego regionu, aczkolwiek nie brakuje opracowań i studiów dotyczących drobiazgowych analiz poszczególnych okresów bądź poszczególnych jego części; a nawet ujęć całości zagadnienia, ale w formie skróconej. Wśród autorów zajmujących się problematyką historycznej regionalizacji tych ziem na pierwszym miejscu wymienić należy M. Biskupa (1967; *Historia Pomorza* 1972), S. Arnolda (1951, 1965) oraz J. Natanson-Leskiego (1947, 1964). Znaczną ilość niezbędnej informacji uzyskano również z prac takich autorów jak J. Bieniak (1963, 1967), W. Jastrzębski (1970), A. Piskozub (1968) i inni, a w szczególności z wydanego w 1967 r. *Atlasu historycznego Polski*.

Przełom czasów starożytnych i średniowiecza to na terenach północno-zachodniej Słowiańszczyzny okres wędrówki ludów, upadku gospodarczego i zachwiania ustroju wspólnot rodowych (400–650 r.). Dopiero późniejszy rozwój rolnictwa i osadnictwa grodowego oraz kontakty z plemionami skandynawskimi i czeskimi stają się powodem przemian polityczno-społecznych, a mianowicie powstania związków międzyplemiennych oraz załazków ustroju feudalnego.

Już w VIII wieku na obszarze dzisiejszych województw bydgoskiego i włocławskiego istniały dwa niewielkie, choć wyraźnie ukształtowane obszary plemienne o pewnych odrębnych cechach etnicznych, pośrednich między wielkopolskimi Polanami a plemionami sąsiedniego Mazowsza. Byli to Goplanie ze stołecznym grodem w Kruszwicy – najstarszym z istniejących miast na omawianym terenie i największym aż do XII w., oraz Kujawianie ze stołecznym grodem we Włocławku. Goplanie zasiedlili później terytoria na północ od Wisły aż po linię Świecie – Brodnica, natomiast Kujawianie zajęli obszar między Drwęcą a Skrwą, miesząc się z pierwotnymi plemionami mazowieckimi. Mimo późniejszej, ponad 300-letniej przynależności politycznej Goplan do związku Polan i Wielkopolski (bez Ziemi Chełmińskiej), a Kujawian (wraz z Ziemią Dobrzyńską i Chełmińską) do Mazowsza, podobieństwa językowe i obyczajowe (gwara i obrzędy) obu grup, scementowane dodatkowo pewnymi naleciałościami pomorskimi, były tak silne, że na przestrzeni dziejów wykształciła się jedna grupa etniczna, zwana kujawsko-chełmińską. Grupa ta utrzymała się do dzisiaj i zajmuje ok. 60% powierzchni regionu bydgosko-toruńskiego. Jednocześnie (do końca XII w.) Polanie wyparli plemiona pomorskie na północ od Noteci, zajmując Krajnę, położoną między dolnymi biegami Brdy i Głdy.

Tak więc w XII wieku ustaliła się linia graniczna oddzielająca plemiona wielkopolskie (lub z przewagą cech wielkopolskich) od Pomorzan, wzdłuż osi: Złotów – Sępólno – Koronowo – Chełmno – Grudziądz; od Prusów – wzdłuż rzek: Osy, Lutryny i Welu, oraz od Mazowszan – wzdłuż Skrwy do rejonu Kłodawy.

W dobie powstania państwa polskiego (X–XI w.) najstarszymi i największymi grodami na badanym obszarze (poza Kruszwicą i Włocławkiem) były: w części pierwotnie pomorskiej – Nakło i Świecie, a z mniejszych – Wyszogród (pod Bydgoszczą) i Raciąż (pod Tucholą); w części chełmińsko-dobrzyńskiej – Chełmno (pierwotne lokalizacje w Kałdusie i Starogrodzie) i Dobrzyń nad Wisłą, a z mniejszych Rypin (pierwotna lokalizacja Starorypin), Toruń (pierwotna lokalizacja Stary Toruń), Radzyń i Grudziądz; w części kujawsko-goplańskiej – Strzelno i Brześć, a z mniejszych Słońsk (k. Ciechocinka), Inowrocław, Radziejów i Kwieciszewo (k. Mogilna); wreszcie w części pierwotnie wielkopolskiej – Żnin i Mogilno, a z mniejszych

Ryc. 4. Granice jednostek historycznych do 1815 r.

1 – przybliżona granica zasiedlenia Polan, Pomorzan i Prusów w XII w.; 2 – granice podstawowych dzielnic polskich w XIII w.; 3 – granice diecezji (XIII–XVIII w.); 4 – południowa granica państwa krzyżackiego (1309–1466) oraz Prus Królewskich (1466–1772); 5 – granice województw i ziem w XVII w.; 6 – granice powiatów w XVII w.; 7 – granice zaboru pruskiego w 1772 r.; 8 – granice Księstwa Warszawskiego (1807–1813); 9 – granice departamentów Księstwa Warszawskiego; 10 – granice powiatów przed zmianą podziału administracyjnego w 1975 r.; 11–13 – miasta wg historycznego potencjału wielkościowego w punktach (por. s. 32) (11 – > 200, 12 – 200–100, 13 – 100–50); 14 – inne miejscowości; 15 – stolice województw i departamentów; 16 – stolice ziem, siedziby sejmów i sejmików generalnych; 17 – stolice byłych powiatów, większe miasta królewskie

Fig. 4. Borders of historical units until 1815

1 – approximate settlement borders of Polanie, Pomeranians and Prussian tribes (XIIth c.); 2 – borders of main provinces of XIIIth c. Poland; 3 – borders of dioceses (XIII–XVIIIth c.); 4 – southern fixed border of the Teutonic Knights State (1309–1466) and of Polish Royal Prussia (1466–1772); 5 – borders of voivodships and of lands (XVIIth c.); 6 – borders of districts (powiats) – XVIIth c.; 7 – borders of the Prussian sector of the 1st partition of Poland (1772); 8 – borders of the Duchy of Warsaw (1807–1813); 9 – borders of departments in the Duchy of Warsaw; 10 – borders of districts before their liquidation in 1975; 11–13 – towns according to historical score (p. 32) (11 – above 200 points, 12 – 200–100 points, 13 – 100–50 points); 14 – other localities; 15 – capitals of voivodships and of departments; 16 – capitals of lands, localities where sessions of Sejm (parliament) and of regional councils were held; 17 – capitals of districts, larger royal towns

Trzemeszno (pod Gniezmem). Tak więc ponad 20 miejscowości istniejących do dzisiaj posiada nieprzerwaną 1000-letnią historię, 5 spośród nich było później stolicami księstw i województw, 9 było w różnych okresach stolicami powiatów, a tylko 4 nie posiadają obecnie praw miejskich. Stara, dobrze rozwinięta i skomunikowana wzajemnie miejska sieć osadnicza nad dolną Wisłą i górną Notecią była zawsze elementem cementującym geograficzno-historyczną jedność większości ziem badanego obszaru (ryc. 4).

Kształtowanie się i ewolucja ważniejszych granic polityczno-administracyjnych w tej części kraju przedstawiały się w ciągu X–XI w.: w dobie śmierci Mieszka I (992 r.) cały obszar byłego woj. bydgoskiego znajdował się w granicach państwa polskiego; od czasów Bolesława Chrobrego obszar ten rozszerzono o (pierwotnie pruskie) Pomezanie i Ziemię Lubawską, obsadzając je osadnikami pomorskimi i kujawskimi.

Całość podlegała jurysdykcji kościelnej arcybiskupów gnieźnieńskich. Kazimierz Odnowiciel założył odrębne dla Kujaw biskupstwo w Kruszwicy (przed r. 1050). W tym samym czasie rozbite na drobne państewka i osłabione Pomorze Wschodnie (gdańskie) ulega naciskowi Pomorza Zachodniego (szczecińskiego), które na przeciąg 100 lat podporządkowało sobie ziemie nad górną Brdą (kasztelanię raciąską), wbijając się klinem aż po Tucholę.

Jednocześnie wzrastała rola Mazowsza, które w okresie panowania Bolesława Śmiałego podporządkowało sobie Kujawy Wschodnie (właściwe) z Włocławkiem, Brześciem i Słońskiem. Ten sam król w 1076 r. zakłada biskupstwo w Płocku, któremu podlegać miały między innymi Ziemia Dobrzyńska i Chełmińska.

Na przełomie XI i XII w. tereny obecnego regionu bydgosko-toruńskiego stają się widownią długotrwałych walk synów Władysława Hermana – Bolesława Krzywoustego i Zbigniewa. Przez szereg lat Mazowsze, Kujawy i wschodnia Wielkopolska (ziemia gnieźnieńska) należały do Zbigniewa, najczęściej przesiadującego w Kruszwicy. Po ostatecznym zwycięstwie Bolesława Kruszwica została poważnie zniszczona, a biskupstwo później zlikwidowane; miasto już nigdy nie odzyskało pierwotnego znaczenia. Następne lata przynoszą kolejny podbój Pomorza, które po utracie Nakła (1109 r.) i Wyszogrodu zostało w całości zhołdowane do 1122 r., z tym że Pomorze Gdańskie zintegrowano ściśle z państwem polskim, a kasztelanię nakielską oraz wyszogrodzką włączono wprost do Wielkopolski względnie do Kujaw (zachodnich). Dla jeszcze ściślejszego powiązania nowych nabytków z resztą kraju Krzywousty rozciągnął jurysdykcję arcybiskupstwa gnieźnieńskiego na kasztelanię nakielską (późniejszą Krajnę) i raciąską, a także na Ziemię Sławieńsko-Słupską, oraz założył nowe biskupstwo we Włocławku (przeniesione w 1124 r. z Kruszwicy) dla Pomorza Gdańskiego i obu części Kujaw. Włocławek wysunął się wtedy na okres 100 lat na pierwsze miejsce wśród miast badanego obszaru, a kujawsko-pomorskie oblicze diecezji włocławskiej utrzymało się aż do rozbiorów.

Zgodnie z testamentem Bolesława Krzywoustego (1138 r.) omawiane tereny zostały podzielone między trzy z pięciu zasadniczych dzielnic Polski⁴, a mianowicie: całe Kujawy oraz ziemie Chełmińska i Dobrzyńska przypadły mazowieckiemu księstwu Bolesława Kędzierzawego ze stolicą w Płocku, ziemia gnieźnieńska wraz z Krajną – wielkopolskiemu księstwu Mieszka Starego ze stolicą w Poznaniu, wreszcie obszar między Wisłą a Brdą – Pomorzu Gdańskiemu. Sytuacja powyższa utrzymała się bez większych zmian aż pod koniec XII w. Poza czołowym miastem Włocławkiem, duże znaczenie w drugiej połowie tego stulecia mają jeszcze: Inowrocław, Kruszwica, Brześć, Chełmno i Dobrzyń w dzielnicy kujawsko-mazowieckiej, Nakło i Żnin w dzielnicy wielkopolskiej oraz Świecie na Pomorzu.

Na przełomie XII i XIII w. gwałtownie wzrasta polityczna, a zwłaszcza militarna aktywność nadbałtyckich plemion pruskich i litewskich, silnie napierających na swych południowo-zachodnich słowiańskich sąsiadów. Prusowie wypierają Pomorzan z Pomezanii oraz Polaków z części Ziemi Chełmińskiej. W wyniku osłabienia księstwa mazowieckiego książę wielkopolski Mieszko Stary odrywa około 1190 r. Kujawy, tworząc samodzielną dzielnicę, z kolei książę gdański Świętopełk prac na zachód zajmuje Raciąż oraz Ziemię Słupską i Sławińską, a po zamordowaniu w 1227 r. ostatniego księcia seniora (krakowskiego Leszka Białego) zrzuca zwierzchność państwa polskiego nad Pomorzem Wschodnim.

2. OKRES 1226 – 1466

Nowy książę mazowiecki Konrad odzyskuje dla swej dzielnicy Kujawy i podejmuje walkę z Prusami. W tym celu tworzy w Dobrzyniu zakon rycerski (z przewagą mnichów niemieckich), a około 1220 r. duchownemu niemieckiemu Chrystianowi – przyszłemu pierwszemu biskupowi chełmińskiemu – powierza funkcje misyjne wobec Prusów. Fiasko tych przedsięwzięć spowodowało podjęcie przez Konrada w 1226 r. najbardziej brzemiennej w skutki polityczne i gospodarcze decyzji sprowadzenia do walki z Prusami niemieckiego Zakonu Panny Marii (Krzyżaków). W latach 1230-tych Krzyżacy obejmują całą Ziemię Chełmińską i Lubawską oraz Pomezanię, po czym wypowiadając posłuszeństwo księciu polskiemu oddają się pod opiekę cesarza niemieckiego i ustanawiają w Chełmnie tymczasową siedzibę swego zakonu (stolicą była jeszcze Wenecja). Wreszcie poddają biskupstwo chełmińskie zwierzchnictwu archidiecezji ryskiej, zamiast gnieźnieńskiej.

W latach 1230-tych Konrad Mazowiecki wydziela synowi swemu Kazi-

⁴ Przed 1138 r. omawiane tereny należały do czterech z dziewięciu prowincji państwa polskiego. Istniejąca potem przez 90 lat dzielnica senioralna objęła Małopolskę oraz ziemię łęczycko-sieradzką, natomiast Pomorze Gdańskie było jedynie półautonomiczną dzielnicą, podległą każdorazowemu księciu-seniorowi. Odrębnym pojęciem jest (wg Kaczmarczyka) tzw. pas ziem środkowopolskich, którego trzon stanowiła dzielnica senioralna (bez ziemi sandomierskiej), a także ziemia gnieźnieńsko-kaliska, Kujawy oraz ziemie Chełmińska i Dobrzyńska.

mierzowi w dziedziczne władanie całe Kujawy wraz z kasztelanią steklińsko-kikolską w widłach Wisły i Drwęcy. Kazimierz zakłada stolicę księstwa w Inowrocławiu i stopniowo rozszerza jego granice: w 1247 r. przyłącza całą dzielnicę łęczycko-sieradzką, a w 1248 r. pozostałą część Ziemi Dobrzyńskiej po Skrwę. Przez około 20 lat należała do Kujaw również część ziemi kaliskiej nad środkową Wartą (dawniejsza kasztelania łądzka, późniejsza ziemia konińska), tak więc państwo Kazimierza objęło wielkie obszary od środkowej Brdy aż po górną Pilicę. Po jego śmierci w 1267 r. państwo kujawsko-łęczyckie ulega podziałowi – powstały księstwa w Inowrocławiu, Brześciu i Dobrzyniu, z tym że księstwo inowrocławskie toczyło długoletnie walki o kasztelanię wyszogrodzką z Pomorzem Gdańskim.

W XIII w. następują kolejne przesunięcia w hierarchii miast na opisywanym obszarze, przy czym losy ich toczyć się będą zupełnie inaczej w części północnej (pomorsko-pruskiej) niż w południowej (wielkopolsko-kujawskiej). Na ziemi Chełmińskiej prymat Chełmna utrzymuje się do lat 1260-tych. Przeniesienie biskupstwa do Chełmży, lokacja drugiego Torunia (Nowego Miasta) oraz ustalenie od 1305 r. stolicy zakonu krzyżackiego w Malborku przyhamowują rozwój miasta, które wkrótce ustąpiło wielkością nie tylko Toruniowi, ale i Grudziądzowi.

W krótkim czasie Toruń, jako wielki ośrodek handlowy i węzeł komunikacyjny, wysuwa się na pierwsze miejsce wśród miast w tej części Polski, przewyższając w następnych stuleciach nawet Poznań i Warszawę. Przez blisko 600 lat prymat Torunia na omawianym terenie nie ulegnie zachwianiu. Od połowy XIII w. do połowy XIV w. na drugim miejscu po Toruniu plasują się Inowrocław i Brześć, którym na Kujawach ustępują kolejno Dobrzyń, Włocławek, Gniewkowo, Radziejów i Bydgoszcz. Na ziemiach wielkopolskich utrzymuje się prymat Nakła, przy utrzymaniu pozycji Żnina oraz wroście znaczenia Mogilna i Kcyni, natomiast w południowej części Pomorza Gdańskiego poza Świeciem rozwijają się Tuchola i Nowe.

Zakładanie miast i budowa zamków w siedzibach krzyżackich komturii i wójtostw (XIII w. – Ziemia Chełmińska, XIV w. – Pomorze Gdańskie) oraz analogiczna akcja władców polskich na Kujawach i Pałukach dały początek wielu ośrodkom gospodarczym oraz późniejszemu podziałowi administracyjnemu na powiaty i gminy. Najstarsze lokacje uzyskały: Chełmno i Toruń (1233 r.), Radzyń (ok. 1235 r.) Dobrzyń (1239 r.), Inowrocław i Brześć (przed 1250 r.), Chełmża (1251 r.), Włocławek (ok. 1255 r.), Żnin i Kcynia (1262 r.), Gniewkowo (ok. 1277 r.), Brodnica (1285 r.), Grudziądz (1291 r.), Radziejów (1298 r.) i Nakło (1299 r.), a w drugim rzucie – z ważniejszych miast – Chojnice (1326 r.), Świecie (1338 r.) oraz Bydgoszcz i Tuchola (1346 r.).

Na przełomie XIII i XIV w. zachodzą poważne zmiany w przebiegu granic polityczno-administracyjnych ziem dzisiejszego regionu bydgosko-toruńskiego. Od roku 1267 oraz w latach 1280-tych ulega zasadniczej zmianie stara granica Kujaw Wschodnich (włocławskich) i Zachodnich (nadgo-

plańskich) na skutek przejścia rejonu Słońska—Raciążka do księstwa inowrocławskiego, zaś Radziejowa, Strzelna oraz (w pewnych okresach) Kruszwicy do księstwa brzeskiego, dzięki czemu przez 500 lat utrwał się podział Kujaw raczej na północne i południowe. W roku 1294 książę wielkopolski Przemysław II łączy Wielkopolskę z Pomorzem Gdańskim, po czym koronuje się w Gnieźnie na króla polskiego, lecz nagła jego śmierć i najazd czeski opóźniają dzieło odbudowy państwa. Na czele ruchu zjednoczeniowego staje Władysław Łokietek, książę brzesko-kujawski, któremu do 1306 r. udało się scalić w granicach państwa polskiego całe prawie omawiane terytorium (bez Ziemi Chełmińskiej). Napaść Krzyżaków w latach 1308–1309 wydziera Polsce Pomorze Gdańskie (bez Ziemi Słupskiej, która przeszła we władanie Pomorza Zachodniego) i utrwała na długie stulecia północną granicę historycznej Wielkopolski. Rozpoczyna się trwający 200 lat okres wojen polsko-krzyżackich.

Pierwsza wojna z Zakonem i wspomagającymi go Czechami w latach 1327–1332 została przez Władysława Łokietka – mimo zwycięstwa pod Płowcami – przegrana, a Ziemia Dobrzyńska w 1329 r. oraz Kujawy w 1332 r. zajęte przez Krzyżaków. Dopiero w 1343 r. Kazimierz Wielki odzyskuje utracone terytoria na mocy traktatu kaliskiego. Rozpoczyna się okres rozwoju gospodarczego oraz porządkowania państwa. Dawne księstwa dzielnicowe scalono w jednostki administracyjne zwane ziemiami, na czele których stanęli wojewodowie. Na badanym obszarze ziem takich było 4: kaliska (z Krajną i Pałukami), inowrocławska, brzeska i dobrzyńska – oraz terytoria dawnej Ziemi Chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego pod okupacją Zakonu. W drugiej połowie XIV w. do największych (po Toruniu) miast należały: Brześć, Bydgoszcz i Inowrocław, a na terenach krzyżackich Chełmno; w dalszej kolejności szły: Dobrzyń, Nakło i Włocławek, a na terenach krzyżackich Lubawa, Grudziądz i Chełmża.

Na przełomie XIV i XV w. państwo zakonne znów opanowuje Ziemię Dobrzyńską, która przez 13 lat pozostawała pod okupacją (w okresie 1392–1410). Kilkakrotna przynależność tej ziemi do Krzyżaków w XIV w. przyczyniła się do pogłębienia związków z Ziemią Chełmińską oraz kolejnego osłabienia więzi z rodzimym niegdyś Mazowszem. Zwycięska wojna z Zakonem (1409–1411), zakończona I pokojem toruńskim, przywróciła w zasadzie granice kazimierzowskie, które miały jeszcze przetrwać kilkadziesiąt lat. Na terenach polskich następuje zmiana nazwy ziem na województwa. Ziemia Dobrzyńska traci wówczas administracyjną samodzielność i zostaje podporządkowana woj. inowrocławskiemu. W drugiej połowie XV w. znaczenia nabierają miasta portowe nad Wisłą oraz stolice województw; renesans przeżywają znów Włocławek i Chełmno oraz Inowrocław, na dotychczasowym poziomie utrzymują się Brześć, Bydgoszcz i Grudziądz, przewagę nad Lubawą zdobywa Brodnica zaś nad Nakłem – Kcynia, wreszcie w części pomorskiej Chojnice dystansują Świecie. Głęboki upadek przeżywa Dobrzyń, aby już nigdy nie znaleźć się w gronie większych ośrodków tego regionu.

Po wojnie trzynastoletniej (1454 – 1466), wywołanej przez Związek Pruski pod przewodnictwem Torunia, Chelмна i Gdańska przeciwko Zakonowi, decyzją II pokoju toruńskiego Ziemia Chelmińska, Pomorze Gdańskie i fragmenty Prus wracają na stałe do Polski. Na przełomie XV i XVI w. ustalili się ostatecznie podział administracyjny ziem regionu bydgosko-toruńskiego, który bez większych zmian przetrwał trzy stulecia aż do rozbiorów.

Podział administracyjny państwa polskiego przedstawiał się w XVI i XVII wiekach w sposób bardzo skomplikowany, czego miernikiem była wieloszczelowość taksonomiczna, dopuszczająca luki w tym podziale, oraz nieporównywalne rozmiary jednostek tego samego rzędu. I tak Rzeczpospolita dzieliła się na Koronę Królestwa Polskiego i Wielkie Księstwo Litewskie, Korona zaś na Wielkopolskę i Małopolskę, te z kolei na prowincje, województwa, ziemie i powiaty. W skład Wielkopolski wchodziły trzy prowincje: Wielkopolska właściwa, Mazowsze i Prusy Królewskie; przy czym te ostatnie, składające się z terenów odzyskanych w 1466 r., aż do roku 1569 zachowały znaczną odrębność w stosunku do Korony.

Omawiany obszar znalazł się w całości w dwóch prowincjach – wielkopolskiej i pruskiej, których granice, biegnące równoleżnikowo wzdłuż Kamionki, Wisły i Drwęcy, dzieliły go na dwie prawie równe części. Prowincja pruska (Prusy Królewskie) składała się z województw: chelmińskiego, pomorskiego i malborskiego oraz biskupiego księstwa warmińskiego, natomiast prowincja wielkopolska grupowała swe województwa w trzech zespołach terytorialnych: kujawsko-dobrzyńskim, łęczycko-sieradzkim i ściśle wielkopolskim. Na obszarze byłego woj. bydgoskiego znalazły się: prawie całe woj. chelmińskie (bez Lubawy) i południowy skrawek woj. pomorskiego z prowincji pruskiej, całe woj. inowrocławskie (z Ziemią Dobrzyńską) i całe woj. brzesko-kujawskie z zespołu kujawsko-dobrzyńskiego oraz północno-wschodnia część woj. kaliskiego ze ściśle Wielkopolski.

Województwo chelmińskie składało się w XV wieku z dwóch ziem – chelmińskiej (powiaty: chelmiński, toruński, grudziądzki, radzyński i kowalewski) oraz michałowskiej (powiaty: brodnicki i nowomiejski). W XVI w., dla zerwania reminiscencji z krzyżackimi podziałami na komturie, oraz ze względu na administracyjne wyodrębnienie Torunia (tzw. miasto królewskie większe) i posiadłości biskupów chelmińskich wokół Lubawy, Wąbrzeźna i Chelmży zlikwidowano dotychczasowe siedem powiatów, tworząc tylko dwa duże: chelmiński (z Grudziądzem, Łasinem i Golubiem) oraz michałowski (z Brodnicą, Nowym Miastem i Lidzbarkiem). W Grudziądzu i Malborku zbierały się sejmiki dla całych Prus Królewskich.

Z województwa pomorskiego na obszarze dzisiejszego regionu bydgosko-toruńskiego znajdowały się powiaty: świecki (z Legbądem) i tucholski

(z Czerskiem) oraz południowa część pow. nowieńskiego i wschodnia człuchowskiego (z Chojnicami).

Województwo inowrocławskie składało się z powiatów: bydgoskiego (z Koronowem i Lubostroniem) i inowrocławskiego (z Pakością i Raciążkiem) oraz z autonomicznie powiązanej Ziemi Dobrzyńskiej, która z kolei dzieliła się na powiaty: dobrzyński, lipnowski i rypiński (z Górzniem).

Województwo brzesko-kujawskie składało się pierwotnie z pięciu powiatów: kruszwickiego (ze Strzelnem i Skulskiem), radziejowskiego (z Sompolnem), brzeskiego (z Włocławkiem i Zakrzewem), kowalskiego oraz przedeckiego (z Izbicą). W XVI w. powiat kruszwicki został włączony do radziejowskiego, a sam Radziejów staje się miejscem sejmików dla obu województw kujawskich, z tym że Ziemia Dobrzyńska miała własne sejmiki obradujące w Lipnie.

Z województwa kaliskiego na obszarze dzisiejszego regionu bydgosko-toruńskiego znajdowały się powiaty: nakielski (z Sępólnem), kcyński (ze Żninem) oraz północno-wschodnia część pow. gnieźnieńskiego (z Janowcem, Gąsawą, Mogilnem i Trzemesznem). W roku 1768 powiaty powyższe przeszły do woj. gnieźnieńskiego, które wyodrębniło się z woj. kaliskiego.

Tak więc przez ostatnie 200 lat niepodległej Polski na obszarze byłego woj. bydgoskiego (w granicach do 31. 5. 1975 r.) znajdowały się stolice 3 województw i części 2 innych województw oraz stolice 17 powiatów (w tym 1 miasto wydzielone) i części 2 innych powiatów.

W drugiej połowie XVI i pierwszej ćwierci XVII w. niebywały rozkwit przeżywają miasta. Toruń jest nadal największym ośrodkiem w trójkącie Gdańsk – Poznań – Warszawa, a na drugie miejsce zdecydowanie wysuwa się Bydgoszcz; dalsze pozycje około 1600 r. zajmują (w kolejności): Chełmno i Grudziądz, Włocławek i Inowrocław, Brześć, Brodnica, Nieszawa i Radziejów oraz Nakło, Tuchola i Golub. Pewnym miernikiem wielkości i znaczenia poszczególnych miast mogą być daty budowy najstarszych wodociągów: Grudziądz otrzymał je ok. 1390 r., Bydgoszcz ok. 1525 r., Toruń ok. 1540 r., Brześć ok. 1550 r. i Włocławek ok. 1565 r. (dla porównania: Poznań ok. 1285 r., Gdańsk ok. 1340 r., Płock ok. 1500 r. oraz Warszawa ok. 1560 r.)

Wojny szwedzkie, przemarsze wojsk pruskich i rosyjskich oraz pożary i zarazy w drugiej połowie XVII i pierwszej ćwierci XVIII w. przynoszą miastom Ziemi Chełmińskiej i Kujaw bardzo poważne zniszczenia – szczególnie ucierpiały Bydgoszcz i Inowrocław. Upadek miast był tak znaczny, że jeszcze w drugiej połowie XVIII w. nie osiągnęły one liczby ludności sprzed 200 lat. Na czele nadal znajdował się Toruń przed Bydgoszczą, zaś na dalszych miejscach: Grudziądz, Chełmno, Włocławek, Brześć i Brodnica.

Biorąc pod uwagę 800-letni rozwój miejskiej sieci osadniczej na badanym terytorium oraz sumując pozycje zajmowane przez największe miasta

w poszczególnych okresach, otrzymujemy następującą hierarchię historyczną, która będąc efektem swoistej spekulacji myślowej⁵ jednocześnie prawidłowo odzwierciedla znaczenie dotychczasowych ośrodków ciężarów politycznych, gospodarczych i kulturalnych, stanowiących załączki przyszłych ośrodków regionów ekonomicznych.

Historyczny potencjał wielkościowy miast (w punktach) (okres X w. – 1772 r.)

1. Toruń	– 213	11. Brodnica	– 53
2. Włocławek	– 178	12. Świecie	– 35
3. Chełmno	– 151	13. Żnin	– 32
4. Bydgoszcz	– 145	14. Radziejów	– 28
5. Inowrocław	– 143	15. Tuchola	– 25
6. Grudziądz	– 124	16. Chełmża	– 21
7. Brześć	– 116	17. Kcynia	– 18
8. Nakło	– 81	18. Golub	– 16
9. Dobrzyń	– 73	19. Mogilno	– 15
10. Kruszwica	– 65	20. Chojnice	– 14

Wśród miast powyższych zaledwie jedno nie było nigdy stolicą powiatu, natomiast 5 pełniło funkcje siedzib wojewódzkich. Dowodzi to z jednej strony dobrze rozwiniętej i ustabilizowanej sieci miejskiej, z drugiej zaś – płynności i nieustabilizowania podziałów administracyjnych na badanym obszarze.

W ciągu 600–700 lat nie uległy prawie żadnym zmianom granice diecezji kościelnych. Arcybiskupstwo gnieźnieńskie obejmuje nadal obszary wschodniej Wielkopolski (ze Żninem i Nakłem) oraz zachodnią część Pomorza (z Tucholą), biskupstwo włocławskie obejmuje Kujawy i wschodnią część Pomorza (ze Świeciem), biskupstwo płockie – Ziemię Dobrzyńską, biskupstwo chełmińskie – Ziemię Chełmińską. Opisana sytuacja w zakresie podziałów administracyjnych cywilnych i kościelnych utrzymała się na omawianym obszarze już bez zmian aż do samych rozbiorów (ryc. 4).

4. OKRES 1772–1919

W roku 1772 pruskie państwo Hohenzollernów zagrabia podczas I rozbioru Polski województwa: pomorskie (bez Gdańska), chełmińskie (bez Torunia, ale z Górzniem z Ziemi Dobrzyńskiej) i inowrocławskie (bez Ciechoćka, ale z Kruszwicą i Strzelnem z woj. brzeskiego) oraz powiat nakielski i północno-wschodnią część pow. kcyńskiego z woj. gnieźnieńskiego.

⁵ Według wzoru: $Hpw = W_a \cdot k_a + W_b \cdot k_b + \dots W_z \cdot k_z$; gdzie: Hpw – historyczny potencjał wielkościowy w punktach; W_a, W_b, \dots, W_z – wielkość miasta w punktach (wielkie miasta – 3, duże – 2, średnie – 1 punkt) w poszczególnych latach ($- a, b, \dots z$; np. 1000, 1100... 1970); $k_a \cdot k_b, \dots k_z$ – współczynnik odległości historycznej, określony w % według zasady: 1500 r. = 100%, przy czym za każde 10 lat wcześniej lub później odejmuje się lub dodaje 1% (k dla 1250 r. = 75%, zaś k dla 1970 r. = 147%).

Obszary nie stanowiące uprzednio części Prus Królewskich nazwał zaborca obwodem nadnoteckim. W ten sposób Kujawy inowrocławskie wraz z fragmentem Wielkopolski zostały, po raz pierwszy w historii, powiązane administracyjnie z wielką jednostką nadmorską, tzw. Prusami Zachodnimi ze stolicą w Kwidzynie i pomocniczym ośrodkiem w Bydgoszczy. Jednocześnie włączenie ziem nadgoplańskich do obwodu nadnoteckiego odtworzyło, w pewnym sensie zarzuconą w Polsce przedrozbiorowej, najstarszą granicę między wschodnimi a zachodnimi Kujawami. W sumie ofiarą pierwszego rozbioru padło trzy czwarte terytorium omawianego regionu.

Okres 1772–1793 charakteryzuje się wzrastającym znaczeniem Bydgoszczy, która dzięki kanałowi Wisła – Noteć, zbudowanemu z inicjatywy Fryderyka II, i nowym funkcjom administracyjnym zaczyna swym wpływem ogarniać coraz większe obszary na zachodzie i północy, oraz początkiem upadku znaczenia Torunia, który odcięty od swego naturalnego zaplecza zwraca się ku wschodnim, biedniejszym obszarom Ziemi Dobrzyńskiej i Kujaw włocławskich. Jednocześnie na terenach pozostawionych Polsce dokonano w latach 1780-tych szeregu zmian w dotychczasowych podziałach administracyjnych. I tak pod względem administracji szkolnej cały obszar podlegał Szkole Głównej w Krakowie, której z kolei podlegały szkoły wydzielone we Włocławku (ze szkołami podwydziałowymi w Toruniu i Radziejowie) oraz Poznaniu (ze szkołą podwydziałową w Trzemesznie); administrację policyjną sprawował wydział kujawski we Włocławku, a nadzór skarbowy należał do prowincji mazowieckiej w Warszawie.

Lata 1793–1807 upłynęły początkowo pod znakiem drugiego rozbioru Polski oraz insurekcji kościuszkowskiej, a następnie wojen napoleońskich. Mimo zajęcia przez korpus Dąbrowskiego jesienią 1794 r. całych Kujaw i opanowania nawet Bydgoszczy i Świecia, reszta ziem (wchodzących przed reformą administracyjną w 1775 r. w skład woj. bydgoskiego) dostaje się na 14 lat pod panowanie pruskie. Na przełomie XVIII i XIX stulecia hierarchia wielkości miast tego obszaru przedstawiała się następująco: 1. Toruń, 2. Grudziądz i 3. Bydgoszcz (5–10 tys. mieszk.); 4. Chełmno, 5. Inowrocław i 6. Chojnice (2,5–5 tys. mieszk.); 7. Włocławek i 8. Świecie (poniżej 2,5 tys. mieszk.).

Utworzone pokojem w Tylży Księstwo Warszawskie (1807–1815) objęło ponad trzy czwarte powierzchni woj. bydgoskiego (sprzed I VI 1775 r.). W granicach państwa pruskiego pozostała tylko południowa część dawnego woj. pomorskiego (z Chojnicami, Tucholą i Świeciem) oraz miasto i twierdza Grudziądz po prawym brzegu Wisły. Jednym z donioślejszych aktów prawnych stało się wówczas zniesienie liczącego kilkaset lat podziału administracyjnego na województwa i powołanie do życia departamentów ze stolicami w dużych ośrodkach gospodarczych. Zniknęły przede wszystkim województwa byłej dzielnicy senioralnej, tzw. „pasa ziem środkowopolskich” (ze stolicami w historycznych, ale małych ośrodkach, jak: Łęczyca, Brześć,

Inowrocław i Chełmno), których tereny rozdzielono między departamenty: bydgoski, kaliski, plocki i warszawski. Po raz pierwszy w dziejach całe Kujawy, cała Ziemia Chełmińska, prawie cała Krajna oraz wschodnie Paluki znalazły się w ramach jednej jednostki administracyjnej departamentu bydgoskiego. Jedynie ziemia Dobrzyńska włączona została do departamentu plockiego, co było nikłą reminiscencją przynależności do Mazowsza przed 550 laty.

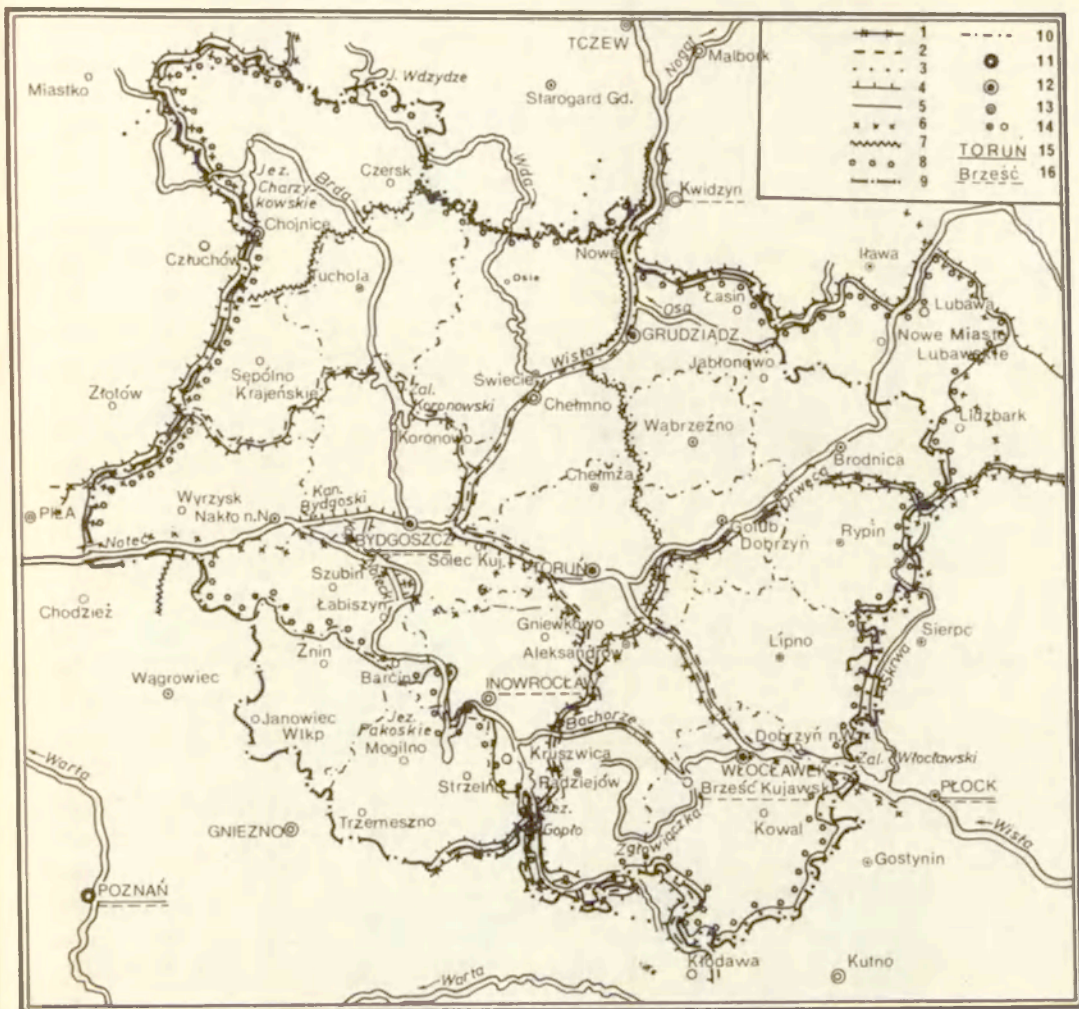
Wiek, jaki upłynął między kongresem wiedeńskim a zajęciem przez Niemców Królestwa Polskiego podczas I wojny światowej (1815–1915), charakteryzował się znaczną stabilnością podziałów administracyjnych na badanym obszarze. Granica Prus i Rosji z dużą wiernością odtwarzała starą granicę pierwszego zaboru z lat 1772–1793: od północy dzieliła oba państwa rzeka Drwęca, od południa prastara granica plemienna między zachodnimi a wschodnimi Kujawami, jedynie Toruń wraz z niewielkim zapleczem po lewym brzegu Drwęcy włączony został do Prus i stanowił trwały nabytek tych ostatnich w porównaniu ze stanem z 1772 r. (ryc. 5).

Reforma podziału administracyjnego, dokonana w królestwie pruskim w latach 1816–1818, wprowadziła między powiat a prowincję dodatkową jednostkę rejencji. Większość ziem dzisiejszego regionu bydgosko-toruńskiego należała wówczas do dwóch rejencji: kwidzyńskiej, będącej częścią składową prowincji Prus Zachodnich (w latach 1827–1878 połączonej z Prusami Wschodnimi w jedną prowincję – Prusy) oraz bydgoskiej, będącej częścią składową Wielkiego Księstwa Poznańskiego (które po 1848 r. zmieniło nazwę na prowincję poznańską). Rejencja kwidzyńska obejmowała całą Ziemię Chełmińską, rejon Borów Tucholskich i północną część Krajny – tak więc południowa granica rejencji odtwarzała starą granicę państwa krzyżackiego z dodatkowym włączeniem wielkopolskiej ziemi złotowskiej, natomiast północna przebiegała tak samo, jak północna granica woj. bydgoskiego sprzed 1975 r. (po zachodnim brzegu Wisły). Rejencja bydgoska obejmowała tereny zaboru pruskiego, przechodząc poza linię Gniezno – Wągrowiec – Piła.

Na terenie rejencji kwidzyńskiej znajdowały się następujące powiaty: chojnicki, złotowski (z Sępólnem)⁶, tucholski, świecki, kwidzyński (z Nowem), toruński, chełmiński (z Wąbrzeźnem), grudziądzki i brodnicki (z Golubiem i Lidzbarkiem), zaś na terenie rejencji bydgoskiej powiaty: wyrzyski, bydgoski, szubiński (ze Żninem), inowrocławski i mogileński. W roku 1887, w celu poparcia antypolskiej ordynacji wyborczej, dokonano zmian w powyższym podziale, tworząc nowe powiaty w Wąbrzeźnie, Żninie oraz Strzelnie (z Kruszwicą).

W tym samym czasie południowo-wschodnie tereny omawianego regionu należały do Królestwa Polskiego (czyli Kongresowego), stanowiącego naj-

⁶ Rejon Sępólna był jednym z fragmentów Wielkopolski przyłączonych na długie lata (1816–1945) do Pomorza, tracąc przy tym w świadomości regionalnej mieszkańców wszelkie związki z Wielkopolską. Nastąpił podział Krajny na część północną, pomorską (wzdłuż osi Jastrowie – Bagienica), i południową, wielkopolską (wzdłuż osi Piła – Koronowo).

Ryc. 5. Granice historycznych jednostek w XIX i XX w.

1 – granica zaboru pruskiego i rosyjskiego (1815–1915); 2 – granice prowincji w zaborze pruskim oraz guberni w zaborze rosyjskim; 3 – granice rejencji w zaborze pruskim oraz obwodów w zaborze rosyjskim; 4, 5 – granice województw w latach po I wojnie światowej (4 – 1919–1938, 5 – 1938–1939); 6, 7 – granice w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945 (6 – krajów (Gau, Land), 7 – rejencji); 8 – granice województw w latach 1946–1950; 9, 10 – granice admin. w latach 1971 – 30.5.1975 (9 – województw, 10 – powiatów); 11–14 – miasta wg potencjału wielkościowego w punktach (tab. 2): (11 – > 200, 12 – > 100, 13 – 100–50, 14 – 50–10, 10, 11 – inne miejscowości); 15 – stolice guberni, prowincji i województw; 16 – stolice rejencji i obwodów

Fig. 5. Borders of historical units in the XIX-th–XXth centuries

1 – border between the Prussian and Russian sectors of partitioned Poland (1815–1915); 2 – borders of provinces in the Prussian and Russian sectors of partitioned Poland; 3 – borders of "Regierungsbezirks" in the Prussian and of "obwody" in the Russian sector; 4, 5 – borders of voivodships in the years 1919–1938 (4 – 1919–1938, 5 – 1938–1939); 6, 7 – borders in the years nazi occupations 1939–1945 (6 – of lands (Gau, Land), 7 – of "Regierungsbezirks"); 8 – borders of voivodships in the years 1946–1950; 9, 10 – borders administrative with 1971–1975 (9 – of voivodships, 10 – of districts); 11–14 – towns according to historical score (Tab. 3) (11 – above 200 points, 12 – above 100, 13 – 100–50 points, 14 – 50–10 points, and other localities); 15 – capitals of provinces and of voivodships; 16 – capitals of "Regierungsbezirks" and of "obwody"

bardziej na zachód wysuniętą część europejskiej Rosji. Ziemia Dobrzyńska stanowiła początkowo (w latach 1816 – 1842) samodzielny obwód z siedzibą w Lipnie, należący do woj. plockiego, zaś wschodnie Kujawy stanowiły obwód z siedzibą we Włocławku (później Brześciu Kuj.), należący do woj. mazowieckiego (ze stolicą w Warszawie). Po upadku powstania listopadowego województwa zastąpiono guberniami (1837), m. in. mazowieckie – warszawską, znosząc równocześnie obwody jako jednostki większe od powiatu. Wtedy też przesunięto do guberni kaliskiej rejon Sompolna – Izbicy – Brdowa, dokonując trwałego wyłomu w południowej granicy Kujaw. Po upadku powstania styczniowego dokonano dalszych zmian, dzieląc Ziemię Dobrzyńską na dwa powiaty: lipnowski i rypiński, a Kujawy Wschodnie również na dwa: nieszawski i włocławski (1867).

Wiek XIX przyniósł na badanym obszarze istotne zmiany w problematyce miejskiej sieci osadniczej – niektóre miasta wyrastają na duże ośrodki gospodarcze i administracyjne, inne upadają zupełnie jako nieudana spuścizna ustroju feudalnego. Ważnym faktem ekonomiczno-społecznym, o decydującym wpływie na późniejsze kształtowanie się struktury wewnątrzregionalnej omawianego regionu, było prześcignięcie w 1842 r. Torunia przez Bydgoszcz. Oba miasta miały wtedy po 12 tys. mieszkańców, a więc mniej niż przed 250 laty. Bydgoszcz, od 1775 r. węzeł śródlądowych dróg wodnych na szlaku Berlin – Królewiec, a od 1851 r. węzeł kolejowy na szlaku Berlin – Gdańsk, staje się coraz prężniejszym ośrodkiem przemysłowo-handlowym, natomiast Toruń jako miasto przygraniczne staje się peryferycznym ośrodkiem garnizonu fortecznego. Około 1850 r. kolejność największych miast w badanym regionie przedstawiała się następująco: 1. Bydgoszcz, 2. Toruń i 3. Grudziądz (10 – 15 tys.); 4. Chełmno, 5. Inowrocław, 6. Włocławek i 7. Chojnice (5 – 10 tys.); 8. Brodnica, 9. Lipno i 10. Golub (3,5 – 5 tys.). W porównaniu z rokiem 1800 zauważa się tylko awans Bydgoszczy o 2 miejsca, Włocławka o 1 miejsce i Brodnicy o 4 miejsca, przy spadku Świecia o 3 miejsca.

Na przełomie trzeciej i czwartej ćwierci XIX w. traci prawa miejskie kilkanaście miejscowości; najpierw w zaborze rosyjskim: Bobrowniki, Kikół, Piotrków, Raciążek, Skępe, Służewo i inne; potem w niemieckim: Gąsawa, Rogowo, Gębice, Rynarzewo i inne. Jednocześnie przyspieszają tempo wzrostu miasta największe, i tak około 1900 r. Bydgoszcz przekracza 50 tys. mieszkańców, Toruń 36 tys., Grudziądz 30 tys., Włocławek 28 tys., Inowrocław 21 tys., Chojnice 11 tys., Chełmno 10 tys. oraz Chełmża i Nakło 8 tys. W porównaniu z 1850 r. Włocławek awansował o 2 miejsca, Chełmża i Nakło o 6–7 miejsc, przy spadku Chełmna o 2 miejsca. O rozwoju miast decyduje uprzemysłowienie.

Dla lepszego jednak rozeznania dynamiki rozwojowej i osiągniętego potencjału największych miast omawianego regionu w drugiej połowie XIX w. należy spojrzeć na zestawienie kolejności ich wyposażenia w takie atrybuty „wielkomiejskości”, za jakie ówczesnie były uważane podstawowe urządzenia komunalne:

Najstarsze urzędnia komunalne miast w regionie bydgosko-toruńskim

gazownie		wodociągi		kanalizacja		tramwaje elektryczne	
Toruń	– 1859	Chelmno	– 1842	Toruń	– 1893	Bydgoszcz	– 1896
Bydgoszcz	– 1860	Inowrocław	– 1880	Inowrocław	– 1895	Grudziądz	– 1896
Grudziądz	– 1866	Toruń	– 1893	Grudziądz	– 1896	Toruń	– 1899
Chojnice	– 1867	Chojnice	– 1898	Chojnice	– 1898	Inowrocław	– 1912
Chelmno	– 1867	Bydgoszcz	– 1899	Bydgoszcz	– 1900		
		Grudziądz	– 1899	Chelmza	1901		

Średnia (przeciętna) data uzyskania wspomnianych urzędzeń przez poszczególne miasta kształtowała się, jak następuje: Toruń 1886 r., Bydgoszcz i Grudziądz 1889 r. oraz Inowrocław 1894 r. W powyższym zestawieniu brak Włocławka, który otrzymał sieć wodociągowo-kanalizacyjną dopiero w latach 1936–1939, nigdy natomiast nie posiadał sieci gazowej ani tramwajowej. Przypadkiem więc czy ukrytą prawidłowością można nazwać fakt, że cztery największe ośrodki byłego zaboru pruskiego uzyskały status administracyjny miast wydzielonych z powiatu w ostatniej ćwierci XIX w., a Włocławek dopiero (i właśnie) w 1938 r. Podobne różnice w zainwestowaniu występują zresztą między pozostałymi miejscowościami obu zaborów.

5. CZASY WSPÓLCZESNE PO 1919 r.

Po I wojnie światowej odrodzona Polska zajmuje obszary nad dolną Wisłą, dochodząc po prawie 150-letniej nieobecności znowu nad Bałtyk. W sierpniu 1919 r. powstaje woj. pomorskie z siedzibą w Toruniu, którego południowa granica odtwarza bez zmian dawną granicę rejencji kwidzyńskiej. Po raz pierwszy od XV w. Ziemia Chełmińska znajduje się znów w jednej jednostce administracyjnej z Pomorzem (gdańskim), natomiast po raz pierwszy w historii granica państwa rozcięła Krajnę na dwie części⁷. W rejonie Kwidzyna granica państwa odtwarza prawie bez zmian starą granicę Polski z Prusami Książęcymi z okresu 1466–1772. W tym samym czasie inne granice wojewódzkie powtarzają dawne podziały administracyjne z XIX w. I tak woj. warszawskie powstaje z połączenia obszarów byłych guberni warszawskiej i płockiej, a woj. poznańskie z bylej prowincji Poznań.

Dopiero w 1938 r. przystąpiono do likwidacji zaborczych podziałów administracyjnych, a co za tym idzie, do likwidacji ekonomicznej i społecznej spuścizny tych podziałów. Ziemie obecnego regionu bydgosko-toruńskiego przedstawiały się na początku XX w. jako dwa zupełnie różne obszary gospodarcze: wysoce rozwinięty na zachodzie i silnie zaniedbany na wschodzie. Widać wyraźną supremację Bydgoszczy nad Toruniem, z którym zrównały się pod względem wielkości i znaczenia takie miasta jak Włocławek i Grudziądz. Reforma podziału administracyjnego z 1938 r. miała na celu częściowe

⁷ Przekięcie przez granicę polsko-niemiecką ziemi złotowskiej spowodowało powstanie w jej wschodniej części powiatu Sępólno.

przywrócenie granic historycznych przy jednoczesnym zbliżeniu ich, w miarę możliwości, do układu granic naturalnych. Wtedy to do woj. pomorskiego przyłączono z woj. warszawskiego Ziemię Dobrzyńską, z województw warszawskiego i poznańskiego całe Kujawy (z Włocławkiem, Inowrocławiem i Bydgoszczą) oraz z woj. poznańskiego dwa powiaty nadnoteckie – dokonując umocnienia, krystalizującego się na osi Bydgoszcz – Toruń jądra wojewódzkiego i potwierdzając (w pewnym sensie) słuszność przestrzennych integracji, zainicjowanych jeszcze w latach 1772–1793 oraz 1807–1815. Jednocześnie odłączono do woj. warszawskiego mazurski pow. działdowski. Przed wybuchem II wojny światowej Bydgoszcz zbliżała się do 140 tys. mieszkańców, Toruń – 80 tys., Włocławek – 67 tys., Grudziądz – 60 tys., Inowrocław – 40 tys., Chojnice – 17 tys.

Okres okupacji hitlerowskiej (1939–1945) przyniósł podział omawianego terenu na dwa kraje (Gau): Prusy Zachodnie i Kraj Warty – linia graniczna biegła wzdłuż doliny i pradoliny Wisły od Płocka po Piłę, odtwarzając z kolei pierwotną północną granicę piastowskiej Wielkopolski z Mazowszem i Pomorzem. Podział Prus Zachodnich na rejencje został dokonany całkiem sztucznie: do rejencji bydgoskiej należały – wschodnia Krajna, południowa część Borów Tucholskich i zachodnia część Ziemi Chełmińskiej (z Toruniem), do rejencji kwidzyńskiej – Ziemia Dobrzyńska oraz wschodnia część Ziemi Chełmińskiej (z Grudziądzem), a do rejencji gdańskiej – powiat chojnicki. Cały obszar na południe od Wisły do Noteci należał do rejencji inowrocławskiej w Kraju Warty. Okres okupacji i działania wojenne w 1945 r. przyniosły pewne zmiany w hierarchii największych miast. Poważne zniszczenia m. Grudziądza oraz eksterminacja ludności żydowskiej m. Włocławka ułatwiły w okresie powojennym zajęcie przez Toruń samodzielnego, drugiego miejsca po Bydgoszczy, a chwilowy awans Inowrocławia umocnił jego piątą pozycję w regionie.

W marcu 1945 r. zostaje powołane do życia woj. gdańskie, do którego odchodzą z woj. pomorskiego powiaty położone na północ od XIX-wiecznej granicy rejencji kwidzyńskiej i gdańskiej. Wkrótce potem stolica województwa zostaje przeniesiona z Torunia do Bydgoszczy, a samo województwo umocnione na pewien okres (1945–1946) powiatami złotowskim i człuchowskim, co odtwarzało na tym odcinku przedrozbiorową, zachodnią granicę Polski. W 1950 r. następuje kolejna korekta granic przez przyłączenie z woj. poznańskiego reszty ziem dorzecza górnej Noteci (powiaty zniński i mogileński) oraz odłączenie (od Ziemi Chełmińskiej – po raz pierwszy w historii) ziemi lubawskiej do woj. olsztyńskiego. W tym samym roku następuje zmiana nazwy woj. pomorskiego na bydgoskie, w granicach którego zostały zawarte wszystkie historyczne ziemie ciągnące do Bydgoszczy, Torunia i Włocławka.

6. PROBA REGIONALIZACJI GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNEJ

Przeprowadzona analiza historycznych podziałów politycznych i administracyjnych, jak również dawnych obszarów ciałen do większych miast na terenie byłego woj. bydgoskiego, pozwala na dokonanie wartościowania i klasyfikacji

poszczególnych granic proporcjonalnie do ich długotrwałości i znaczenia oraz odwrotnie proporcjonalnie do ich odległości w czasie. Tak przeprowadzona analiza granic umożliwiła z kolei skonstruowanie układu jednostek historycznej regionalizacji województwa według cechy trwałości granic jednostek politycznych i administracyjnych.

Najtrwalszą granicą okazała się linia biegnąca mniej więcej wzdłuż Drwęcy, Wisły i Brdy — z rejonu Lidzbarku, na południe od Brodnicy i Torunia, na północny zachód od Fordonu i Koronowa do rejonu Kamienia. Oddzielała ona przez setki lat Wielkopolskę od Pomorza Gdańskiego, państwo Zakonu Krzyżackiego od Korony Polskiej, województwa Prus Królewskich od województw kujawskich, Cesarstwo Niemieckie od Cesarstwa Rosyjskiego, wreszcie woj. pomorskie (w okresie międzywojennym) od województw poznańskiego i warszawskiego. Gdyby wartość tej granicy oznaczyć liczbą 10, to wartość innych odcinków ważniejszych granic historycznych (wzdłuż b. granic administracyjnych) przedstawiałaby się następująco: granica powiatów wrocławskiego, lipnowskiego i rypińskiego z województwami łódzkim i warszawskim — 8,5, granica powiatów grudziądzkiego z woj. gdańskim oraz chojnickiego z woj. koszalińskim (na odcinku pow. miastecckiego) — 8, południowa granica Kujaw z woj. poznańskim (na odcinku powiatów konińskiego i kolskiego) — 7,5, granica Kujaw inowrocławskich z wrocławskimi oraz pow. świeckiego z pow. grudziądzkim i chełmińskim — 6,5, wreszcie granica pow. wyrzyskiego z woj. poznańskim — 5,5.

Na podstawie przeprowadzonego wartościowania granic można z kolei określić stopień zwartości i trwałości poszczególnych jednostek regionalizacji historycznej. Gdyby teoretycznie najtrwalszą i najbardziej zwartą jednostkę oznaczyć liczbą 20, to kolejność najwyraźniej ukształtowanych krain (ziem, obszarów) historycznych na terenie byłego woj. bydgoskiego przedstawiałaby się następująco: Ziemia Chełmińska — 16, Ziemia Dobrzyńska — 15, Kujawy Wschodnie (wrocławskie) — 12, Kujawy Zachodnie (inowrocławskie) — 11, Pomorze Gdańskie (część południowa) i Krajna — 8, Pałuki — 7. Wskaźnik historycznej wyrazistości Ziemi Chełmińskiej i Ziemi Dobrzyńskiej jest bardzo wysoki, minimalnie ustępując w skali ogólnopolskiej wskaźnikowi pełnych makroregionów historycznych (dzielnic, prowincji), takich jak Śląsk czy Mazowsze. Dla porównania można podać, że analogiczny wskaźnik dla woj. bydgoskiego w jego byłych granicach administracyjnych kształtował się na poziomie 8.

Petryfikacja nazw historycznych początkowo typu administracyjnego, np. Ziemia Chełmińska, Dobrzyńska czy Kujawy, posiada o tyle uzasadnienie, że nazwy te rozciągnęły się również na jednostki regionalizacji gospodarczej i przyrodniczej, natomiast historyczne granice tych jednostek ulegały pewnym ewolucjom i nie znajdują już dzisiaj ściślejszego odpowiednika w aktualnych granicach administracyjnych. Niektóre nazwy historyczne (np. Krajna) posiadają rodowód stosunkowo krótki, inne (zwłaszcza jednostek niższego rzędu) zupełnie zanikły: ile osób dziś wie na przykład, że zamieszkuje na terenie dawnych kasztelanii kikolskiej, raciąskiej, wyszogrodzkiej?

Podobnie jak przy regionalizacji geograficzno-przyrodniczej, szereg wyodrębnionych jednostek historycznych wyższego rzędu stanowi fragmenty jeszcze większych jednostek wychodzących poza granice badanego obszaru.

Przechodząc do omawiania położenia województwa w sieci historycznych makroregionów Polski spotykamy od razu poważną i obiektywną trudność natury typologicznej, nie występującą poza b. woj. bydgoskim w takim nasileniu na pozostałych obszarach kraju. Istnieje ogólne podobieństwo między regionami naturalnymi a historycznymi; dotyczy to zwłaszcza jednostek przestrzennych średniej wielkości, ale ma również zastosowanie wobec makroregionów Polski Środkowej i Południowej. Historyczne prowincje (dzielnice): Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze i Śląsk posiadają swe odpowiedniki w wielkich jednostkach fizycznogeograficznych, charakteryzujących się zawsze formą wklęsłą; będą to odpowiednio: dolina Warty, dolina górnej Wisły z Kotliną Sandomierską, dolina środkowej Wisły z Kotliną Warszawską oraz dolina górnej i środkowej Odry. Zupełnie odmiennie przedstawia się sytuacja w Polsce Północnej: historyczne Pomorze i Prusy posiadają swe odpowiedniki w regionach geograficznych charakteryzujących się formą wypukłą, leżących nie nad dolnymi biegami Odry i Wisły, lecz odpowiednio między Odrą a Wisłą oraz między Wisłą a Niemnem.

W wyniku parcia na północ plemion wielkopolskich oraz na południowy zachód plemion litewskich w okresie XI–XIII w. Pomorzanie cofnęli się na linię grzbietu pojeziernego, zdobywając na osłabionym Związku Weleckim obszary na zachód od Odry, a na osłabionych plemionach pruskich obszary na wschód od Wisły, zaś Prusowie wycofali się w dorzecze Pregoly. W ten sposób historyczne pojęcie Prus uległo terytorialnemu zawężeniu i wtórnemu powiązaniu z formą wklęsłą. Natomiast historyczne pojęcie Pomorza uległo terytorialnemu rozszerzeniu oraz podziałowi na Zachodnie i Wschodnie, prowadząc również do wtórnego powiązania obu części z formami wklęsłymi (dolinami dolnej Odry i Wisły). Brak „regionogennej” doliny większej rzeki między ujściami Odry a Wisły (analogicznej do Pregoly między Wisłą a Niemnem) przyczynił się do osłabienia jedności Pomorza, którego podział utrwalił się dodatkowo dzięki rozwojowi takich metropolii politycznych i portowych, jak zespoły Szczecina – Wolina i Gdańsk – Elbląga.

Obraz powyższy ulega kolejnej komplikacji w okresie XIV–XV w., kiedy to potomkowie pierwszych kujawskich osadników dotarli wzdłuż Wisły aż prawie do Bałtyku, tworząc rodzaj klina rozdzielającego ziemie pomorskie od pruskich polskimi grupami etnicznymi: Chełmniaków, Borowiaków i Kociewiaków. Wszystko to odbywa się w pobliżu bardzo wyrazistej, wklęsłej formy geomorfologicznej, jaką stanowi Kotlina Bydgosko-Toruńska, leżąca prawie na styku pierwotnie wysoczyznowo-pojeziernych, historycznych Prus i Pomorza oraz kotlinowatego Mazowsza i pradolinnej Wielkopolski. Nic więc dziwnego, że szereg autorów: J. Natanson-Leski (1947), M. Janiszewski (1959), J. Kowalski (1964), A. Piskozub (1968) i wielu innych posiada ewidentne „kłopoty” z historyczną regionalizacją obszarów, rozciągających się od Rugii po Niemen

i od Bałtyku po Bug i Wartę. Badacze ci widzieli tylko jedno „Pomorze”, bądź dwa lub trzy Pomorza, zmieniali zdanie, włączali lub wyłączali Kujawy itp. Trzeba obiektywnie przyznać, że trudności te są w znacznej mierze usprawiedliwione, a analiza mapki nr 2 w cytowanej pracy Kowalskiego z 1964 r. jednoznacznie określa teren byłego woj. bydgoskiego jako posiadający najbardziej skomplikowany układ granic historycznych w skali całego kraju.

Ponieważ analiza granic daje zagmatwany obraz makroregionów historycznych - może historyczna waloryzacja największych miast Polski ułatwić sformułowanie sieci makroregionów o charakterze raczej węzłowym. Konfrontacja obu układów przyczyni się niewątpliwie do ujednoczenia poglądów na zewnętrzną strukturę regionalną ziem byłego woj. bydgoskiego w aspekcie historycznym.

Historyczna waloryzacja miast (w punktach)
(według potencjału wielkościowego z okresu X w. - 1970 r.)^{*}

1. Wrocław	720	13. Świdnica	310
2. Kraków	640	14. Gniezno	300
3. Gdańsk	620	15. Głogów	275
4. Szczecin	590	16. Legnica	265
5. Warszawa	580	17. Kalisz	255
6. Poznań	570	18. Sandomierz	240
7. TORUŃ	390	19. Łódź	225
8. Elbląg	390	20. Racibórz	220
9. Lublin	350	-----	-----
10. Płock	325	30. WŁOCŁAWEK	210
11. Opole	320	36. CHEŁMNO	185
12. Bydgoszcz	315	40. INOWROCŁAW	170
		44. GRUDZIĄDZ	155

Z zestawienia powyższego wynika kilka szczególnie ważnych dla badanego obszaru wniosków, a mianowicie:

– po miastach śląskich najwyższą w Polsce waloryzacją historyczną charakteryzują się miasta pomorskie;

-- z sześciu niewątpliwie historycznych ośrodków makroregionalnych Polski region bydgosko-toruński znajduje się w zasięgu tylko dwóch ośrodków, z których znaczenie Gdańska wyraźnie przewyższa analogiczne znaczenie i wpływ Poznania;

– bezpośrednio po wspomnianych wyżej sześciu stolicach prowincji (makroregionów historycznych) najwyższe miejsce w hierarchii zajmuje Toruń, wyprzedzając nie tylko takie miasta jak Bydgoszcz, Łódź i Katowice, ale również stary, quasi-makroregionalny Lublin;

– następne w hierarchii ośrodki historyczne regionu: Włocławek, Chełmno, Inowrocław, znaczeniem swym przewyższają takie stolice województw jak Olsztyn, Kielce czy Rzeszów.

^{*} Podstawy obliczania w przypisie 5 na s. 32.

III. REGIONALIZACJA EKONOMICZNA W ŚWIETLE POGLĄDÓW Z LAT 1925 1971

Problemy wydzielenia regionów ekonomicznych i ich klasyfikowania należą do najważniejszych nie tylko ze względu na to, że są one w pewnym stopniu związane z podziałami geograficznymi i historycznymi, ale przede wszystkim dlatego, że struktura gospodarcza w większości rozwiniętych krajów świata wywiera dzisiaj znacznie silniejszy wpływ na oblicze poszczególnych państw i społeczeństw aniżeli środowisko naturalne czy nawet granice etniczne i polityczne.

Regionalna struktura ekonomiczna regionu bydgosko-toruńskiego jako całości nie została jeszcze dokładnie przebadana, mimo że zagadnieniem ekonomicznej regionalizacji kraju zajęto się już pół wieku temu. Poznanie wspomnianych prób, we fragmentach odnoszących się do obszaru byłego woj. bydgoskiego, oraz ich integracyjna korelacja stanowiąc mogą tło dla aktualnej regionalizacji ekonomicznej, a nawet alternatywę takiej regionalizacji.

Pierwszej próby gospodarczej „rejonizacji” odrodzonego państwa polskiego dokonał w 1925 r. F. Bujak⁹. Omawiany obszar został podzielony między 4 regiony: Pojezierze Pomorskie (z Chojnicami), Mazowsze północno-zachodnie (z Ziemią Chełmińską i Dobrzyńską), Poznańskie (z Bydgoszczą i Inowrocławiem) oraz Kujawy Wschodnie z dorzeczem Bzury (z Włocławkiem). Podział ten jest całkowicie eklektyczny, gdzie przesłanki historyczne, fizycznogeograficzne i polityczno-administracyjne mieszają się ze sobą w różnych proporcjach, a między treścią i nazwami poszczególnych regionów nie widać konsekwentnych związków.

Przeprowadzony w 1927 r. przez J. Piekalkiewicza i S. Rutkowskiego podział Polski na okręgi gospodarcze dawał regionalizację par excellence strefową. Na obszarze byłego woj. bydgoskiego autorzy wyróżnili 6 okręgów gospodarczych: 1 — obejmował Bydgoszcz, Chojnice i Tczew, 2 — Toruń, Chełmno i Grudziądz, 3 — Radziejów, Lipno, Brodnicę, Lubawę i Działdowo, 4 — Włocławek, 5 — Chodzież, Sępólno i Szubin, 6 — obszary od Leszna po Inowrocław, Żnin i Mogilno.

Rok później ukazał się podział Polski na okręgi gospodarcze W. Wakara

⁹ Szczegółowa analiza podziału Bujaka zawarta jest w opracowaniu A. Piskozuba (1970).

(1928). Była to dla odmiany regionalizacja węzłowa, z próbami hierarchizacji przejawiającymi się w rozróżnianiu okręgów posiadających niewątpliwe bądź wątpliwe ośrodki regionalne oraz próbami łączenia okręgów w większe jednostki zwane prowincjami. Na obszarze byłego woj. bydgoskiego wyróżnił Wakar 7 następujących okręgów: niewątpliwe – bydgoski (z Inowrocławiem, Żninem i Chodzieżą), grudziądzki (ze Świeciem i Tczewem), toruński (z Lubawą i Działdowem), wrocławski (z Lipnem i Nieszawą) oraz plocki (z Rypinem), i wątpliwe – chojnicki (z Sępólnem i Tucholą) oraz gnieźnieński (z Mogilnem). W porównaniu z poprzednimi należy podział Wakara uznać za znaczne osiągnięcie metodologiczne i rzeczowe.

W następnym dziesięcioleciu ukazały się prace W. Ormickiego (1930), F. Bujaka (1931), J. Ernsta (1932), S. Pawłowskiego (1934) i innych, nie wnosząc istotnych elementów do bliższego poznania struktury ekonomicznej obszaru byłego woj. bydgoskiego, gdyż dotyczyły zagadnień teoretycznych bądź prób zastosowania regionalizacji przy projektowaniu zmian podziału administracyjnego itp.

Dopiero prace działającego w latach 1937–1939 Biura Planowania Krajowego przy Gabinetie Ministra Skarbu przyniosły kolejną próbę gospodarczej regionalizacji Polski. Zespół autorów pod kierunkiem S. Malessy¹⁰ (1944) opracował schemat podziału kraju na wielkie okręgi gospodarcze o charakterze strefowym, które dzieliły się z kolei na mniejsze regiony podstawowe o charakterze raczej węzłowym. Cały obszar byłego woj. bydgoskiego znalazł się w jednym okręgu (wielkopolsko-pomorskim) czyli zachodnim, którego wschodnia granica przebiegała prawie identycznie ze wschodnią granicą województwa. Na omawianym obszarze wyróżniono 4 regiony: bydgoski (z Inowrocławiem, Chodzieżą i Wągrowcem), toruński (z Grudziądem, Lubawą i Włocławkiem), gdyński (z Sępólnem i Świeciem) oraz poznański (z Mogilnem). Podział powyższy przypomina już w pewnym stopniu współczesne podziały na makro- i mezoregiony i stanowi jedną z najlepszych prób regionalizacji ekonomicznej okresu międzywojennego.

Charakterystyczną cechą czterech opisanych wyżej podziałów przedwojennych było konsekwentne pozostawianie pow. lubawskiego w orbicie zainteresowań Torunia, jak również pow. chodzieskiego w orbicie Bydgoszczy, przy równoczesnym stałym łączeniu pow. mogileńskiego z ośrodkiem nadrzędnym w Gnieźnie. Jako ośrodki regionalne uznano Toruń 4-krotnie, Bydgoszcz i Włocławek 3-krotnie oraz Grudziądz, Chojnice, Brodnicę i Nakło po 1 razie. Uderza w tym zestawieniu brak Inowrocławia.

W okresie powojennym regionalizacją kraju i poszczególnych województw zajmował się Główny Urząd Planowania Przestrzennego oraz Regionalne Dyrekcje Planowania Przestrzennego (RDPP).

¹⁰ Do czołowych regionalistów Biura, oprócz S. Malessy, należeli B. Rudziński, S. Fogelson i inni.

J. Kostrowicki (1947–1948) przeprowadził analizę obszarów ciężień do miast, na podstawie której można odtworzyć w miarę pełny, kilkoszczeblowy schemat podziału kraju na ekonomiczne regiony węzłowe.

W tym okresie powstała również pierwsza koncepcja ekonomicznej regionalizacji ówczesnego woj. bydgoskiego, zrodzona na terenie Bydgoszczy¹¹. Zakładała ona podział województwa bez reszty na 7 subregionów węzłowych, obejmujących całe powiaty, a mianowicie: bydgoski (z Wyrzyskiem, Szubinem i Żninem), inowrocławski (z Mogilnem i Aleksandrowem), wrocławski (z Lipnem), brodnicki (z Rypinem i Lubawą), toruński (z Chełmnem i Wąbrzeźnem), grudziądzki (ze Świeciem) oraz chojnicki (z Tucholą i Sępólnem). W koncepcji tej pierwszy raz zrównano słabsze hierarchicznie węzły, takie jak brodnicki i chojnicki z silnymi węzłami bydgoskim i toruńskim; po raz pierwszy włączono rejon Mogilna w sferę zainteresowań ośrodka leżącego poza granicami woj. poznańskiego i wreszcie pierwszy raz przyłączono do subregionu inowrocławskiego część Kujaw Wschodnich z Aleksandrowem i Radziejowem. Odejście pow. lubawskiego do woj. olsztyńskiego w niczym nie zmieniło poglądów autorów odnośnie ciężenia tego powiatu do ośrodka subregionalnego w Brodnicy.

W następnym dziesięcioleciu prace i studia nad ekonomiczną regionalizacją kraju zostały poważnie zahamowane. Tacy autorzy jak Dziewoński, Secomski, Berezowski, Wróbel i inni zajmowali się bądź podziałem Polski na makroregiony gospodarcze, bądź publikowali prace i artykuły o przewadze problematyki teoretycznej. Dopiero na przełomie lat 1950-tych i 1960-tych pojawiają się nowe studia omawiające w sposób bardziej kompleksowy zagadnienia wieloszczeblowej, ekonomicznej regionalizacji kraju.

W pierwszej kolejności wymienić należy referat K. Dziewońskiego (1960) opracowany na XIX Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Sztokholmie. W referacie tym autor dał wyraz swoim poglądom odnośnie całokształtu problematyki regionów gospodarczych w kraju, zarówno strefowych, jak i węzłowych. Na terenie ówczesnego woj. bydgoskiego wyróżnił dziewięć równorzędnych stref, określonych stopniem intensywności gospodarki pozaprzemysłowej – w szczególności rolniczej i leśnej, a mianowicie: Ziemię Chełmińską, Kujawy Zachodnie z Pałukami, Kotlinę Toruńską, Krajnę, Kujawy Wschodnie, Ziemię Dobrzyńską, powiat aleksandrowski, rejon wrocławsko-gostyniński oraz Bory Tucholskie. W układzie powyższym uderza wąski pas słabszej gospodarki, ciągnący się wzdłuż lewego brzegu Wisły od Warszawy aż po Tczew.

W drugiej części omawianego artykułu przedstawia Dziewoński szereg elementów węzłowej regionalizacji ekonomicznej Polski, analizując takie zagadnienia jak: miejsca stałego zamieszkania studentów, strefy wpływu wię-

¹¹ Koncepcję sformułował w 1948 r. R. Galon, ówczesny dyrektor RDPP w Bydgoszczy, a rozwinął później autor (JS) jako kierownik Działu Lokalizacji WKPG w Bydgoszczy w latach 1951–1954.

kszych miast mierzone ruchem pasażerskim, zasięgi ośrodków ponadpowiatowych itp.

Analiza ewolucji poglądów odnośnie do ekonomicznej struktury regionalnej woj. bydgoskiego między rokiem 1948 (Kostrowicki) a 1960 (Dziewoński) potwierdziła znane fakty, że południowa część województwa rozwija się w okresie powojennym szybciej niż część północna – mimo konkurencji ze strony Konina czy Płocka – i równocześnie przy braku konkurencji ze strony północnych sąsiadów: Kościerzyny, Kwidzyna czy Iławy.

Zainicjowane przez Dziewońskiego szczegółowe studia nad problematyką ekonomiczno-węzłowej regionalizacji kraju rozwinął w latach 1961–1963 A. Wróbel (1961) z P. Eberhardtem (1963), analizując regiony ruchu pasażerskiego oraz regiony handlu hurtowego. Podstawą analizy w pierwszej pracy były pojedyncze bilety PKP i PKS sprzedane we wrześniu 1958 r., a nie stałe dojazdy do pracy. W efekcie Wróbel podzielił cały kraj na skończoną liczbę regionów I rzędu, wśród których rozrzucone były regiony II rzędu. Granice wspomnianych jednostek węzłowych biegly wzdłuż granicy powiatów, ale w wielu przypadkach jeden powiat należał równocześnie do dwóch regionów I rzędu, w innych jeden region II rzędu przecięty był granicą regionów I rzędu. Zgodnie z powyższą regionalizacją woj. bydgoskie stanowiło region I rzędu (mezoregion) z ośrodkiem centralnym w Bydgoszczy oraz dwoma ośrodkami regionów II rzędu (subregionów) w Toruniu i w Grudziądzu.

W drugiej pracy zbadano zasięgi regionalne ośrodków handlu hurtowego w Polsce na podstawie danych z 1961 r. Chociaż wyróżniono aż cztery rzędy wspomnianych ośrodków, to jednak podział kraju na jednostki węzłowe został przeprowadzony jako jednoszczeblowy – również wzdłuż granic powiatowych.

Kilkuletni cykl badań nad strefową i węzłową, ekonomiczną regionalizacją kraju zakończył się w 1964 r. wspólną publikacją K. Dziewońskiego i A. Wróbla (1964), w której autorzy stwierdzili, że wszystkie województwa stają się wyraźnymi mezoregionami ekonomicznymi, a większość (w tym również woj. bydgoskie) posiada charakter regionów węzłowych. Jednocześnie stwierdzili, że dalszy podział na mniejsze jednostki – zwłaszcza dla celów statystycznych – winien być oparty na nieco innych przesłankach.

Równolegle do prac Dziewońskiego i Wróbla nad ekonomicznymi regionami strefowymi i węzłowymi prowadzone były w latach 1961–1963 przez Kuklińskiego oraz Lijewskiego badania nad ekonomicznymi regionami kompleksowymi. Opracowania tych autorów wyróżniały się konsekwentnym dążeniem do kompleksowości, zarówno w szerokim doborze kryteriów delimitacyjnych (gęstość zaludnienia, urbanizacja, produktywność rolnicza, industrializacja, komunikacja pasażerska), jak i w dążeniu do syntetycznego skorelowania podstawowych cech strukturalnych regionu. Otrzymane jednostki przestrzenne otrzymały nazwę „regionów statystycznych”, a w układzie taksonomicznym odpowiadały subregionom. T. Hoff (1963) nazywa je „podstawo-

wymi regionami ekonomiczno-statystycznymi” stojącymi między województwem a powiatem, widząc 70–100 takich subregionów w Polsce. S. Berezowski (1964) dostrzegał w nich wynik powiązania sieci dużych miast (jądra) z podziałami administracyjnymi (granice). K. Dziewoński i A. Wróbel (1964) stwierdzali, że regiony statystyczne winny być wydzielone na bazie podobieństwa, wyrażonego bądź jednolitością cech, bądź integracją wokół dobrze wykształconego węzła.

W 1961 r. pojawiła się koncepcja Kuklińskiego (1961), który — przy współpracy Lijewskiego — wyróżnił między innymi na obszarze woj. bydgoskiego 6 regionów statystycznych, awansując do rzędu subregionalnego — oprócz pięciu miast wydzielonych — również Chojnice.

W dwa lata później opublikował swą koncepcję T. Lijewski (1963), modyfikując starą wersję, opracowaną wraz z Kuklińskim, przez uwzględnienie uwag zgłoszonych przez Wojewódzkie Pracownie Planów Regionalnych z całego kraju. Ogółem wyróżniono 94 regiony statystyczne (subregiony kompleksowe), z czego 7 w woj. bydgoskim.

W 1965 roku W. Kawalec (1965) dzieli Polskę na 90 mikroregionów gospodarczych, czyli regionów ekonomicznych rzędu „ponadpowiatowego” o strukturze węzłowej. Chociaż podział powyższy nawiązuje do regionów statystycznych Lijewskiego, można tu zauważyć postęp metodologiczny, polegający na odejściu od sztywnego trzymania się granic administracyjnych województw. Województwo bydgoskie składa się z siedmiu subregionów, z tym że zamiast Nakła mamy nareszcie Brodnicę, co bardzo zbliża koncepcję Kawalca do RDPP-owskiej sprzed 15 lat.

W 1966 r. ukazały się założenia planu krajowego na lata 1966–1985, opracowane przez Komisję Planowania przy Radzie Ministrów, zawierające m. in. „wstępny perspektywiczny podział kraju na podregiony gospodarcze”. Podział powyższy nawiązuje wyraźnie do koncepcji Kawalca (88 subregionów), ale usztywnieniem metodologicznym jest znów ścisłe trzymanie się granic wojewódzkich, przy jednocześnie bardziej logicznej regionalizacji wewnątrzwojewódzkiej. Województwo bydgoskie podzielone zostało na 7 subregionów z ośrodkami identycznymi jak u Kawalca — przy równoczesnym oddaniu powiatów kwidzyńskiego i żuromińskiego do województw ościennych oraz włączeniu pow. żnińskiego do subregionu bydgoskiego. Przesunięcia wewnętrzne polegały jedynie na powrocie pow. wąbrzeskiego do subregionu Torunia i pow. sępoleńskiego do Chojnic. Otrzymany obraz jest identyczny z podziałem RDPP oraz WKPG z przełomu lat 1948–1952, z jedyną różnicą wynikającą z przesunięcia zasięgu oddziaływania Torunia bardziej na południowy wschód.

Opisana koncepcja regionalizacji zamyka cykl badań geograficznych i planistycznych, prowadzonych według określonego schematu metodologicznego w pierwszej połowie lat 1960-tych. Wynika z nich jednoznacznie, że Polska dzieli się na około 90 subregionów ekonomicznych, z których można tworzyć większe jednostki — mezo- i makroregiony. Niedociągnięciem było

trzymanie się granic powiatowych, w wyniku czego niejednokrotnie przetrucano całe powiaty między subregionami (np. Sępólno, Żnin, Wąbrzeźno, Aleksandrów czy Rybin), zamiast je po prostu podzielić. W badaniach drugiej połowy lat 1960-tych większy nacisk położono na analizy poszczególnych województw i pogłębienie studiów teoretycznych.

W roku 1966 M. Drzewiecki (1966) przeprowadził analizę rozmieszczenia środków trwałych w woj. bydgoskim, na podstawie której wydzielił 4 „układy węzłowe” z ośrodkami w Bydgoszczy, Toruniu, Inowrocławiu i Chojnicach. Układy te zajmują zaledwie 12% powierzchni województwa (przy czym 3 pierwsze stykają się ze sobą w centrum – reminiscencja „Zespołu Bydgoszcz – Inowrocław – Toruń” z lat 1950-tych), podczas gdy 88% powierzchni regionu posiada, według Drzewieckiego, jeszcze wyraźną ekonomiczną strukturę strefową.

W następnym roku ukazała się praca autora niniejszego studium (J. Szczepkowski 1967), w której ówczesne woj. bydgoskie zostało podzielone na 6 ekonomicznych subregionów strefowych, w dużym stopniu genetycznie powiązanych z jednostkami regionalizacji geograficzno-przyrodniczej i historycznej. Kujawy Zachodnie oraz subregion nadnotecki (krajensko-pałucki) posiadały centralnie położone ośrodki w Inowrocławiu i Bydgoszczy. Bory Tucholskie oraz Kujawy Wschodnie posiadały swe ośrodki (Chojnice i Włocławek) położone ekscentrycznie, natomiast Ziemia Chełmińska i Ziemia Dobrzyńska były jednostkami policentrycznymi (Toruń, Grudziądz, Brodnica oraz Lipno, Rybin); granice wspomnianych subregionów nie trzymały się sztywno granic powiatowych, aczkolwiek nie przekraczały granic wojewódzkich.

W tym samym mniej więcej czasie autor niniejszego studium opracował szczegółowy schemat regionalizacji ekonomicznej woj. bydgoskiego o charakterze raczej kompleksowym, opierając się na stosunkowo wnikliwej analizie przestrzennego rozmieszczenia infrastruktury technicznej i społecznej regionu oraz powiązań usługowych. (Schemat ten nie został opublikowany).

W 1971 roku T. Czyż opublikowała studium struktury regionalnej Polski oparte na matematycznej metodzie analizy czynnikowej. Wydzieliła 24 ogólno-ekonomiczne regiony o jednolitym charakterze strefowym, jednakże o bardzo zróżnicowanych kształtach i rozmiarach. Stosunek regionów skrajnych pod względem wielkości powierzchni i zaludnienia kształtuje się tam jak 1 : 6,5. Regiony powyższe dzielą się z kolei na kilkadziesiąt mikroregionów ogólno-ekonomicznych, o fantazyjnych kształtach i stosunkach skrajnych wielkości przekraczających nawet 1 : 60. Na obszarze byłego woj. bydgoskiego wyróżniono 4 regiony, które poza województwem obejmują również takie miasta, jak Słupsk, Gdańsk, Olsztyn, Ciechanów, Łęczycę i Pleszew. Granice tych regionów zbiegają się w centrum województwa (w rejonie Chełmży), a sama Ziemia Chełmińska pocięta jest na 3 części. Na terenie województwa wyróżniono 11 mikroregionów, w ramach których łączą się m. in.: Ziemia Dobrzyńska z Sierpcem, Brodnica z Lubawą i Działdowem oraz Mogilno

ze Żninem – słusznie, ale również Inowrocław z Włocławkiem czy Sępólno z Wągrowcem – niesłusznie.

Wartość poznawcza tego rodzaju regionalizacji nie jest zbyt wielka, zwłaszcza dla planisty-praktyka, a przedstawiona nowa metoda analizy czynnikowej w powyższej pracy nie sprawdziła się jako w pełni przydatna do kompleksowej regionalizacji.

W 1971 r. ukazuje się opracowanie Wojewódzkiej Pracowni Planów Regionalnych przy WKPG w Bydgoszczy (*Ocena sytuacji...* 1971), które ma wiele cech prawie doskonałego studium zagadnień przestrzenno-gospodarczych regionu – mimo niewielkich rozmiarów samego opracowania. Zawarte tutaj koncepcje regionalizacji ekonomicznej woj. bydgoskiego nawiązują ściśle do wielokrotnie już cytowanych podziałów RDPP i Komisji Planowania.

Synteza dziesiętnastu koncepcji ekonomicznej regionalizacji woj. bydgoskiego, jakie pojawiły się w okresie ostatniego półwiecza, pozwala na wysunięcie ciekawych wniosków, wynikających z analizy poglądów ich autorów.

Według większości autorów region bydgosko-toruński jako silny mezo-region ekonomiczny zajmuje obszar przekraczający granice administracyjne b. woj. bydgoskiego, wchłaniając zupełnie pow. lubawski (Nowe Miasto Lubawskie) z woj. olsztyńskiego oraz obejmując swym wpływem znaczne części powiatów chodzieskiego z woj. poznańskiego, kwidzyńskiego z woj. gdańskiego oraz zlotowskiego i człuchowskiego z woj. koszalińskiego. Jednocześnie poza granicami mezoregionu znalazł się – zdaniem większości cytowanych autorów – rejon Janowca Wielkopolskiego, zaś ponadto kilka obszarów wykazywało pewne powiązania z mezoregionami ościennymi: rejony Trzemeszna i Miasteczka z poznańskim (pilskim), Górzna i Skrwilna z warszawskim (płockim) oraz Lipnicy i Karsina z gdańskim. Jedyne granice byłych powiatów: lipnowskiego z płockim, włocławskiego z gostyńskim i kutnowskim oraz mogileńskiego z konińskim były przez cały czas powszechnie uznane jako granice jednostek regionalizacji ekonomicznej wyższego rzędu.

Poszczególni autorzy dzielili omawiany mezoregion na 3–9 subregionów, z tym że podział na 7 subregionów lansowany był 7-krotnie, a na 6 regionów 5-krotnie.

Regionalizację byłego woj. bydgoskiego cechuje w świetle dotychczasowych poglądów wyraźna kompleksowość strukturalna – niewielka przewaga elementów węzłowych nad strefowymi, zaś poszczególne subregiony ekonomiczne nawiązują zarówno do środowiska naturalnego (położenie wzdłuż dolin głównych rzek), jak i do podziałów historycznych (trwałość granic administracyjnych i politycznych).

IV. AKTUALNA REGIONALIZACJA EKONOMICZNA

Przegląd kilkunastu koncepcji regionalizacji ekonomicznej ziem wchodzących w latach 1945–1975 w skład woj. bydgoskiego umożliwił zapoznanie się z poglądami autorów w sprawie ekonomicznej struktury badanego regionu, nie mógł jednak dostarczyć zadowalającej informacji ani co do treści tejże struktury, ani co do przyjętych przez poszczególnych autorów metod jej klasyfikacji. Obraz ekonomicznej regionalizacji badanego obszaru należy więc z kolei omówić pod kątem widzenia dodatkowych przesłanek, a mianowicie najaktualniejszych danych liczbowych (według podziału administracyjnego sprzed roku 1973).

Bogactwo materiałów stojących do dyspozycji autora niniejszego studium pozwoliło na zastosowanie w większym niż dotąd stopniu podejścia przedmiotowego jako metody analizy struktury ekonomicznej, zwłaszcza przy próbach regionalizacji strefowej. Po kolejnym zaznajomieniu się z ekonomiczną regionalizacją węzłową rozdział zostanie zamknięty próbą sformułowania kompleksowej (integralnej) regionalizacji ekonomicznej badanego obszaru.

I. REGIONALIZACJA STREFOWA

W pierwszym rzędzie wzięto pod uwagę regiony strefowe, ponieważ pokrywają bez reszty całe badane terytorium; z punktu widzenia ewolucji regionów ekonomicznych regiony węzłowe są młodsze i winny być rozpatrywane w drugiej kolejności.

Najlepszą metodą taksonomiczną do regionalizacji strefowej – jak twierdzi A. Wróbel (1970) – jest metoda Czekanowskiego, czyli metoda różnic przeciętnych, krytykowana z kolei przez Kielczewską-Zaleską, Wysockiego i innych. Zastosowana przez B. Głębockiego (1970) przy ekonomicznej regionalizacji woj. szczecińskiego, dała drobiazgową mikroanalizę kilkuset jednostek przestrzennych, nie grupując ich w większe zespoły funkcjonalno-terytorialne. Dla syntez geograficznych metoda ta jest za szczegółowa i za pracochłonna.

Przy niniejszej próbie ekonomicznej regionalizacji strefowej ziem byłego woj. bydgoskiego autor dokonał przeglądu 23 najbardziej reprezentatywnych wskaźników zainwestowania i rozwoju gospodarczego powiatów według stanu z lat 1968–1970 (tab. 1).

W wyniku przeprowadzonej analizy okazało się, że na omawianym obszarze można bez większego trudu wyodrębnić 6 ekonomicznych subregionów strefowych, bez konieczności dzielenia powiatów na mniejsze fragmenty, z jedynym wyjątkiem – pow. golubsko-dobrzyńskiego (ryc. 6).

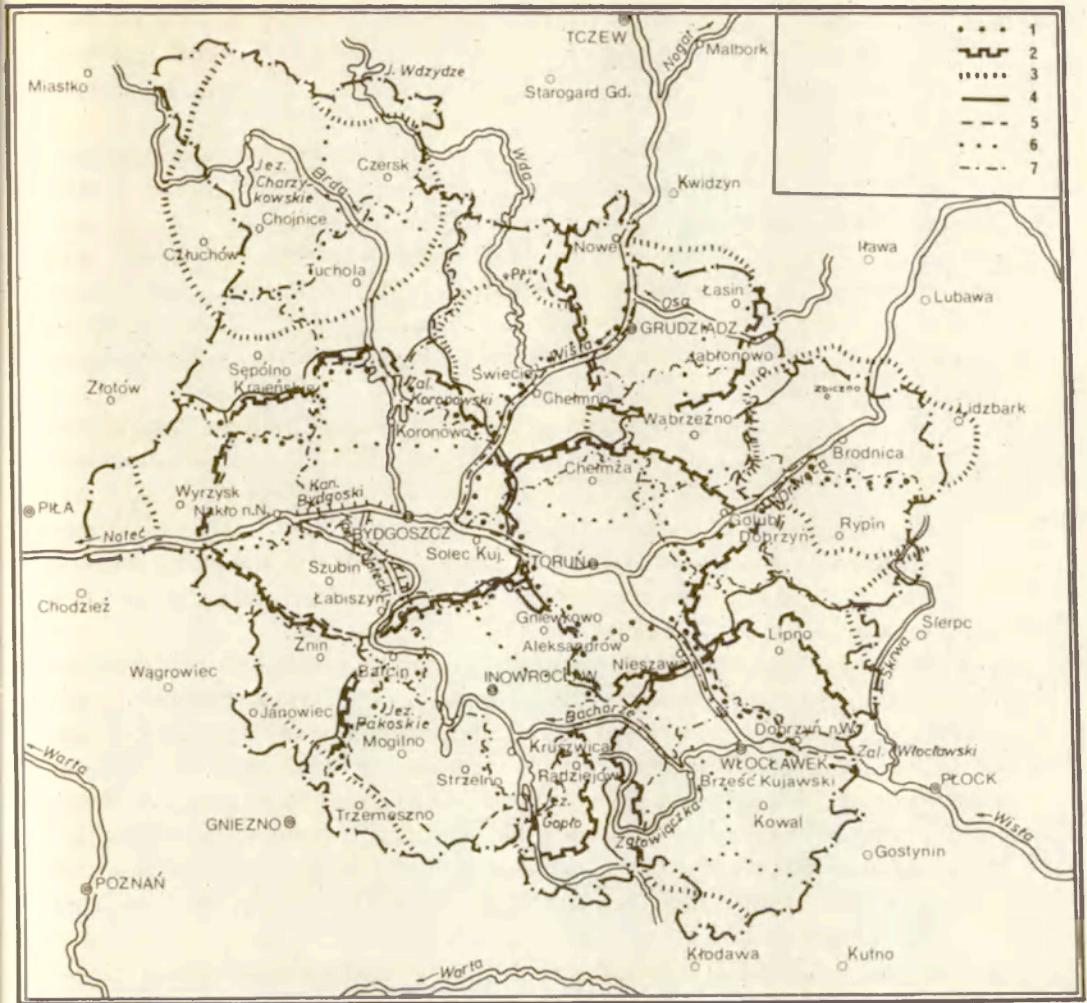
Obok zgodności poglądów ze swymi poprzednikami co do nieistnienia subregionu krajeńskiego, autor niniejszego studium nie może jednak zrezygnować z wyodrębnienia strefowego subregionu dobrzyńskiego. Okazało się bowiem, że pominięcie Ziemi Dobrzyńskiej w ekonomicznej regionalizacji woj. bydgoskiego było nieco przedczesnym ustępstwem większości relacjonowanych autorów na rzecz węzłowości Torunia i Włocławka. Analogiczna sytuacja istnieje w przypadku węzłowości Torunia i Grudziądza, których potencjał gospodarczy nie zdominował jeszcze strefowości ekonomicznej struktury Ziemi Chełmińskiej do tego stopnia, aby wpływ dużych ośrodków nadwiślańskich przeważał już czynniki integracji, wynikające z odrębności geograficzno-przyrodniczych i historycznych wspomnianych obszarów.

Gdyby średni poziom potencjału gospodarczego byłego woj. bydgoskiego przyjąć jako równy jedności (1,0), to kolejność poszczególnych subregionów, mierzona wymienionymi w tabeli 1 wskaźnikami zainwestowania i rozwoju, przedstawiałaby się następująco: subregion bydgoski 1,50, Ziemia Chełmińska 1,40, Kujawy Zachodnie 1,25, Kujawy Wschodnie 0,90, Bory Tucholskie 0,65 oraz Ziemia Dobrzyńska 0,40. Ponieważ poziom rozwoju gospodarczego byłego woj. bydgoskiego minimalnie odbiegał od przeciętnej ogólnokrajowej, przeto z dużą łatwością można by doszukiwać się analogii między poziomem potencjału poszczególnych subregionów ekonomicznych województwa a takimż poziomem innych województw, przyrównanym do średniej ogólnopolskiej. I tak Kujawy Zachodnie odpowiadałyby w przybliżeniu woj. opolskiemu, Ziemia Dobrzyńska woj. łomżyńskiemu itd.

A oto zwięzła charakterystyka sześciu subregionów ekonomiczno-strefowych omawianego regionu, wymienionych w tab. 1.

1. Bory Tucholskie – obejmują obszar byłych powiatów: chojnickiego, tucholskiego, świeckiego i sępoleńskiego, stanowiąc stosunkowo słabo zainwestowany subregion o najniższej w regionie gęstości zaludnienia, najwyższym zalesieniu oraz słabo rozwiniętym rolnictwie. Poza dobrze rozwiniętym przemysłem drzewnym i częściowo spożywczo-rolnym brak tu większych zakładów innych gałęzi (z wyjątkiem przemysłu celulozowego w Świeciu i metalowego w Chojnicach). Uderza wysoki stopień rozwoju infrastruktury technicznej, a mianowicie: mimo rzadkiej sieci osadniczej – wysoki wskaźnik wyposażenia komunalnego miast, oraz mimo dużej powierzchni subregionu – stosunkowo gęsta sieć komunikacyjna.

2. Subregion bydgoski – obejmuje obszar byłych powiatów: bydgoskiego, szubińskiego, wyrzyskiego i żnińskiego oraz m. Bydgoszcz, stanowiąc najbardziej uprzemysłowioną i zurbanizowaną część regionu. Charakteryzuje się wysokim zaludnieniem przy stosunkowo wysokim zalesieniu oraz nieco lepiej niż średnio rozwiniętym rolnictwie. Większość gałęzi przemysłu cechuje wysoki potencjał produkcyjny i dynamika rozwoju, zwłaszcza przemysł elektro-

Ryc. 6. Aktualna regionalizacja geograficzno-ekonomiczna

Regionalizacja geograficzna, granice subregionów: 1 – strefowych, 2 – węzłowych silnych, 3 – węzłowych słabszych, 4 – kompleksowych; regionalizacja ekonomiczna: granice: 5 – okręgów gospodarczych niepełnych, 6 – mikroregionów ekonomicznych; 7 – granice powiatów z 1971 r.

Fig. 6. Actual geographic and economic regionalization

Geographic regionalization, borders of: 1 – zonal subregions; 2 – more developed nodal subregions; 3 – less developed nodal subregions; 4 – synthetic economic subregions; economic regionalization: 5 – borders of incomplete economicregions; 6 – borders of microregions; 7 – borders of districts (powiaty) with 1971

maszynowy, chemiczny, spożywczo-rolny, mineralno-budowlany i drzewno-papierniczy, natomiast wskaźniki rozwoju sieci komunikacyjnej oraz wyposażenia miast w urządzenia gospodarki komunalnej oscylują raczej w pobliżu średniej regionalnej.

3. Ziemia Chełmińska – obejmuje obszar byłych powiatów: chełmińskiego, toruńskiego, grudziądzkiego, brodnickiego, wąbrzeskiego i północno-zachodnią część golubskiego oraz miasta Toruń i Grudziądz. Obszar ten charakteryzuje się wysokim zaludnieniem i stopniem zurbanizowania, najgęstsza w regionie siecią komunikacyjną, stosunkowo dobrze rozwiniętym rolnictwem i wyposażeniem komunalnym miast, natomiast wskaźniki uprzemysłowienia (przemysł spożywczo-rolny, metalowy i chemiczny) oraz zalesienia kształtują się w pobliżu średniej regionalnej.

4. Ziemia Dobrzyńska – obejmuje obszar byłych powiatów: lipnowskiego, rypińskiego oraz południowo-wschodnią część pow. golubskiego, stanowiąc pod każdym względem obszar gospodarczo słabo rozwinięty. Niskie zaludnienie i bardzo rzadka sieć komunikacyjna oraz niskie wskaźniki uprzemysłowienia i zurbanizowania stawiają ten subregion na ostatnim miejscu w regionie – jedynie we wskaźnikach rozwoju rolnictwa może się poszczycić pewnymi osiągnięciami.

5. Kujawy Wschodnie – obejmują obszar byłych powiatów: włocławskiego, aleksandrowskiego i radziejowskiego oraz m. Włocławek. Stanowią subregion o potencjale gospodarczym niższym od średniej regionalnej, aczkolwiek pod względem gęstości sieci osadniczej znajdują się na pierwszym miejscu, a wskaźniki uprzemysłowienia (przemysł spożywczo-rolny, metalowy i chemiczny) oraz rozwoju rolnictwa nie odbiegają od przeciętnej regionalnej. Natomiast słabe wyposażenie miast w urządzenia gospodarki komunalnej, rzadka sieć komunikacyjna oraz niski stopień zalesienia dodatkowo obniżają potencjał rozwojowy tego obszaru.

6. Kujawy Zachodnie – obejmują obszar byłych powiatów: inowrocławskiego i mogileńskiego oraz m. Inowrocław. Stanowią najmniejszy subregion, o średnim zaludnieniu i średnio rozwiniętej sieci osadniczej, a mimo to charakteryzujący się wysoko rozwiniętym rolnictwem i przemysłem (spożywczo-rolnym, chemicznym i mineralno-budowlanym), a także gęstą siecią komunikacyjną. Obok największych w regionie zasobów surowców mineralnych (sól kamienna, wapienie) uderza niski stopień zalesienia.

W przedstawionym wyżej schemacie nie uwzględniono w Ziemi Chełmińskiej byłego pow. nowomiejsko-lubawskiego, ponieważ – mimo pewnych podobieństw struktury gospodarczej obu obszarów – autor nie mógł brać pod uwagę powiatu przez 25 lat należącego do innego województwa, a nawet innego makroregionu.

Obok analizy dokonanej przy pomocy szeregu wskaźników można jeszcze stosować kryteria jednego wskaźnika (monogenetyczne), z których najważniejszym jest zagospodarowanie rolnicze. Syntetyczna mapa regionalizacji rolniczej woj. bydgoskiego, sporządzona przez tamtejsze organa planistyczne

w 1971 r., wyróżnia również sześć jednostek przestrzennych, wydzielonych na podstawie optymalnych kierunków rozwoju produkcji rolnej. Te sześć jednostek odpowiada (z minimalnymi odchyleniami) sześciu subregionom ekonomicznym, wydzielonym na podstawie analizy 23 różnych wskaźników. I tak, rejon VI – odpowiada bez zmian Kujawom Wschodnim, rejon V – Kujawy Zachodnie plus pow. żniński z subregionu bydgoskiego, który jako rejon II otrzymał w zamian pow. sępoleński z Borów Tucholskich, stanowiących z kolei rolniczy rejon I; pow. brodnicki przesunięto wreszcie z Ziemi Chełmińskiej, stanowiącej rejon III, do Ziemi Dobrzyńskiej, stanowiącej rejon IV.

Kolejność powiatów według syntetycznego wskaźnika poziomu rozwoju rolnictwa w 1968 r., obliczona przez Główny Urząd Statystyczny, pozwala na przestrzenne zgrupowanie powiatów o zbliżonym wskaźniku. Manipulacja taka potwierdza istnienie rolniczego rejonu Ziemi Chełmińskiej – jednakże wraz z pow. brodnickim i całym pow. golubskim (choć rejon Ziemi Dobrzyńskiej jest niewiele niżej rolniczo notowany); nie potwierdza natomiast przynależności pow. sępoleńskiego do Borów Tucholskich.

2. REGIONALIZACJA WĘZŁOWA

Dokładne przyjrzenie się schematowi ekonomicznej regionalizacji strefowej byłego woj. bydgoskiego pozwala zauważyć, w jak silnym stopniu uwzględnienie lub pominięcie byłego miasta wydzielonego z powiatu wpływa na ostateczne ukształtowanie się wskaźników zainwestowania i rozwoju gospodarczego całego subregionu. Miasta wydzielone zajmowały zaledwie 1,6% ogólnej powierzchni województwa i stanowiły 6,3% ogólnej liczby miast i większych osiedli, ale obejmowały już 32% całej ludności regionu i 38% wartości majątku trwałego. W pięciu miastach wydzielonych znajdowało się 43% ogólnej liczby zakładów przemysłu kluczowego, a wartość całego zainwestowania przemysłowego tych miast przekraczała 53% wartości majątku przemysłowego regionu. Zatrudnienie w przemyśle dochodziło do 69% stanu wojewódzkiego, natomiast wartość majątku trwałego gospodarki komunalnej i mieszkaniowej przekraczała 81% wartości tego majątku we wszystkich miastach regionu, których 64% ludności zamieszkiwało w pięciu omawianych miastach wydzielonych.

Sytuacja, w której blisko 60% ogółu majątku trwałego regionu (bez rolnictwa) oraz ponad połowa różnego rodzaju elementów demograficznych skoncentrowane jest w pięciu miejscowościach, musi niewątpliwie prowadzić do wykształcenia się wokół wspomnianych miejscowości rozległych obszarów ciężarów. Powiązanie tych obszarów granicami administracyjnymi oraz zasięgiem usług pełnionych przez ośrodek centralny, wreszcie rozwój silnego węzła komunikacyjnego w tymże ośrodku, wszystko to w konsekwencji prowadzi do wytworzenia się układu regionów ekonomicznych typu węzłowego. Układ ten jest na obszarze woj. bydgoskiego wyraźnie młodszy od układu regionów strefowych.

Analiza pojęcia węzowości oraz metody jej identyfikacji i pomiaru są znacznie bardziej skomplikowane niż analogiczne badania problematyki strefowości. Węzowość w regionalizacji ekonomiczno-przestrzennej posiada charakter poligenetyczny, ale każde z kryteriów może być podstawą do niezależnego wyodrębnienia monogenetycznych regionów węzowych, cechujących się samodzielnym życiem i nie zawsze porównywalnych między sobą.

Analiza pojęcia bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast według Jerczyńskiego M. (1971) pozwala na wyróżnienie następujących kryteriów węzowości: wielkość ośrodka, potencjał przemysłowy, potencjał usługowy, ogólne zainwestowanie i atrakcyjność ośrodka, węzeł komunikacyjny oraz powiązania demograficzne z zapleczem mierzonym zasięgiem usług i dojazdów do pracy. Cztery pierwsze mierniki tkwią w samym mieście i charakteryzują jego siłę i znaczenie, niezależnie od wszystkiego, co dzieje się poza miastem. Dwa ostatnie mierniki wynikają ze stosunku miasto – zaplecze, cechują się względną zmiennością, ale mogą w poważnym stopniu ograniczać lub zwiększać „siłę” węzowości miasta, tkwiącą w przesłankach endogenicznych.

Reprezentatywnym miernikiem wielkości miasta jest liczba jego mieszkańców, i to nie tylko ostatnia, aktualna, ale również przeciętna z ostatnich kilkudziesięciu lat, to jest z okresu, w którym dany ośrodek węzłowy organizował swoje zaplecze (tab. 2).

Tabela 2. Hierarchia wielkościowa miast (w tys. osób)

Kolejność	Lata								Potencjał łączny*	
	1850		1900		1939		1970			
1	Bydgoszcz	14,1	Bydgoszcz	50	Bydgoszcz	139	Bydgoszcz	282	Bydgoszcz	133
2	Toruń	12,6	Toruń	37	Toruń	78	Toruń	129	Toruń	125
3	Grudziądz	10,3	Grudziądz	30	Włocławek	66	Włocławek	77	Grudziądz	115
4	Chełmno	7,1	Włocławek	28	Grudziądz	60	Grudziądz	76	Włocławek	104
5	Inowrocław	6,1	Inowrocław	21	Inowrocław	39	Inowrocław	55	Inowrocław	99
6	Włocławek	5,6	Chojnice	11	Chojnice	17	Chojnice	24	Chełmno	88
7	Chojnice	5,4	Chełmno	11	Chełmno	13	Świecie	18	Chojnice	87
8	Golub-Dobrzyń	4,5	Golub-Dobrzyń	9	Chełmża	13	Chełmno	18	Brodnica	44
9	Brodnica	4,1	Chełmża	8	Lipno	12	Brodnica	17	Nakło	44
10	Lipno	3,8	Nakło	8	Brodnica	12	Nakło	17	Chełmża	43
11	Trzemeszno	3,6	Świecie	7	Nakło	11	Chełmża	14	Świecie	41
12	Świecie	3,5	Brodnica	7	Aleksandrów	10	Wąbrzeźno	12	Golub-Dobrzyń	38
13	Nowe	3,4	Wąbrzeźno	7	Wąbrzeźno	9	Lipno	11	Lipno	34
14	Nakło	3,4	Lipno	7	Świecie	9	Solec Kuj.	11	Wąbrzeźno	21
15	Sępólno	3,4	Aleksandrów	6	-Dobrzyń	9	Rypin	10	Aleksandrów	17

* Suma miejsc zajętych w 9 tabelach wielkości miast w okresie 1810 – 1970 (w punktach).

W ciągu przeszło 100 lat nie uległa zmianie pozycja Bydgoszczy, Torunia, Inowrocławia i Chojnic, a jedynie minimalnemu przesunięciu (o jedno miejsce) uległy Grudziądz, Nakło i Wąbrzeźno. W ciągu 150 lat skład pierwszej siódemki miast regionu nie uległ żadnej, najmniejszej zmianie. Wszystko

to świadczy o tym, że struktura hierarchiczna największych ośrodków regionu bydgosko-toruńskiego jest wyraźnie ustabilizowana, a wraz z nią wykształcający się układ regionów węzłowych wokół tychże ośrodków. Stwierdzeniu powyższemu nie przeczą takie zjawiska, jak powolny, ale stały, awans Włocławka i Brodnicy, przy powolnym, ale stałym spadku pozycji Chełmna i Golubia-Dobrzynia. Nie przeczy nawet gwałtowny awans Świecia czy efemeryczne „skoki” Lipna, Chełmży i Aleksandrowa. Co więcej, porównanie ostatniej kolumny tabeli 2 z przeciętnym potencjałem wielkościowym miast regionu na przestrzeni ośmiu wieków Polski przedrozbiorowej (por. s. 32) pozwala zauważyć niewielkie tylko różnice w czołówce najważniejszych ośrodków. I tak, skład pierwszej szóstki jest w obu zestawieniach identyczny, z tym że najbardziej awansowała Bydgoszcz, a na koniec przesunęło się Chełmno, ustępując dopiero na przełomie XIX i XX w. miejsca Chojnicom, które z kolei w ciągu pięciu wieków awansowały z miejsca 20 na 6.

Obraz powyższy można uzupełnić jeszcze i skorygować zestawieniem kolejności wyposażenia miast regionu w najważniejsze urządzenia komunalne (por. s. 56), co było również miernikiem wielkości i znaczenia tych miast na przełomie XIX i XX w.

Kolejność końcowa największych miast różni się nieco od ich kolejności wg aktualnego zaludnienia, a to w przypadku Włocławka i Świecia, których niższe pozycje wynikają z późnego otrzymania urzędzeń komunalnych i stosunkowo niewielkiej liczby mieszkańców przed I wojną światową, oraz w przypadku Chełmna, którego wyższa pozycja wynika z wczesnego otrzymania urzędzeń komunalnych i stosunkowo dużej liczby ludności w XIX w. Czołówkę subregionalnych ośrodków węzłowych stanowi 7 miast, wyraźnie odcinających się wielkością od następnej grupy. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że Nakło i Chełmża to przemysłowe satelity Bydgoszczy i Torunia, a Świecie przejawia tendencje do zastąpienia pozycji Chełmna (z którym zresztą zaczyna tworzyć wyraźną konurbację) – to jedynym kandydatem na ewentualny ósmy ośrodek subregionalny pozostanie tylko Brodnica (tab. 3).

Wyznaczanie ośrodków ekonomicznych subregionów węzłowych na bazie ich potencjału przemysłowego nasuwa szereg trudności w związku z metodą określania samego potencjału przemysłowego, jak również w związku z niebezpieczeństwem subiektywizmu przy próbach grupowania poszczególnych ośrodków w jednostki przestrzenne wyższego rzędu. Agregacja przestrzena potencjału przemysłowego interpretowana jest przez różnych autorów (I. Fierla 1969, S. Róg 1969) w sposób zupełnie indywidualny, a jako podstawowe mierniki potencjału przyjmuje się zatrudnienie, wartość produkcji oraz wartość zainwestowanych środków trwałych.

Dla ułatwienia hierarchizacji poszczególnych ośrodków przemysłowych woj. bydgoskiego, jako ewentualnych ośrodków ekonomicznych (monogenetycznych) subregionów węzłowych, niezbędne było przyjrzenie się dynamice powojennego rozwoju tych ośrodków (tab. 4).

W tabeli 4 uderza szybkie tempo rozwoju przemysłu w Toruniu oraz

Tabela 3. Ośrodki ekonomiczne subregionów węzłowych
(na bazie wielkości)

Kolejność wyposażenia komunalnego *		Łączny potencjał końcowy **	
1. Toruń	54	1. Bydgoszcz	143
2. Bydgoszcz	45	2. Toruń	132
3. Grudziądz	45	3. Grudziądz	114
4. Inowrocław	28	4. Inowrocław	88
5. Chełmno	23	5. Włocławek	79
6. Chojnice	21	6. Chełmno	74
7. Wyrzysk	13	7. Chojnice	73
8. Włocławek	8	8. Nakło	34
9. Chełmża	7	9. Chełmża	33
10. Nakło	6	10. Brodnica	31
11. Brześć Kuj.	3	11. Świecie	28
12. Brodnica	2	12. Golub-Dobrzyń	24

* Suma punktów z ilości i przeciętnej daty uzyskania najważniejszych urządzeń komunalnych.

** Punktacja wynikowa z sumowania ostatniej i przedostatniej kolumny tabeli 2 oraz pierwszej kolumny tabeli 3.

Tabela 4. Dynamika rozwoju przemysłu (zatrudnienie w tys. osób)

Kolej- ność	1946 r.	1956 r.	1965 r.	1970 r.
1	m. Bydgoszcz 20,8	m. Bydgoszcz 43,3	m. Bydgoszcz 58,8	m. Bydgoszcz 72,9
2	m. Włocławek 5,5	m. Toruń 13,9	m. Toruń 21,3	m. Toruń 33,3
3	p. Inowrocław* 4,5	m. Grudziądz 13,5	m. Grudziądz 16,8	m. Grudziądz 20,4
4	m. Toruń 3,8	m. Włocławek 10,9	m. Włocławek 13,1	m. Włocławek 19,7
5	m. Grudziądz 3,2	m. Inowrocław 5,9	p. Inowrocław 8,2	m. Inowrocław 8,9
6	m. Inowrocław 2,1	p. Bydgoszcz 4,2	m. Inowrocław 7,2	p. Bydgoszcz 8,2
7	p. Świecie* 2,0	p. Inowrocław 4,0	p. Bydgoszcz 6,6	p. Inowrocław 7,6
8	p. Szubin 1,9	p. Chojnice 3,4	p. Chojnice 4,2	p. Świecie 6,9
9	p. Wyrzysk* 1,7	p. Szubin 3,0	p. Wyrzysk 4,0	p. Chojnice 5,6
10	p. Włocławek 1,7	p. Wyrzysk 2,9	p. Włocławek 3,7	p. Wyrzysk 4,9
11	p. Bydgoszcz* 1,6	p. Toruń 2,8	p. Szubin 3,6	p. Szubin 4,3
12	p. Chojnice* 1,6	p. Świecie 2,6	p. Toruń 3,0	p. Chełmno 4,0
13	p. Toruń* 1,4	p. Włocławek 2,2	p. Chełmno 2,9	p. Żnin 3,7
14	p. Chełmno 1,2	p. Chełmno 2,1	p. Świecie 2,6	p. Toruń 3,3
	Pozostałe pow. 7,4	Pozostałe pow. 13,1	Pozostałe pow. 19,4	Pozostałe pow. 25,7
	Razem woje- wództwo - 60,4	Razem woje- wództwo - 127,7	Razem woje- wództwo - 175,4	Razem woje- wództwo - 229,4

* Największymi ośrodkami przemysłowymi w poszczególnych powiatach były: w inowrocławskim - Kruszewica, Janikowo i Pakość; w bydgoskim - Solec Kuj., Fordon (od 1973 r. włączony do m. Bydgoszczy) i Koronowo; w chojnickim - Chojnice i Czersk; w świeckim - Świecie i Nowe; w wyrzyskim - Nakło i w toruńskim - Chełmża.

m - miasto; p - powiat.

szybka odbudowa zniszczonego w czasie ostatniej wojny przemysłu grudziądzkiego. Z drugiej strony należy odnotować bardzo słabe tempo rozwoju przemysłu we wszystkich powiatach otaczających miasta wydzielone, z wyjątkiem

pow. bydgoskiego, który industrializował się prawie dwukrotnie szybciej niż jego stolica.

Uzyskana kolejność końcowa różni się nieco od kolejności potencjału przemysłowego poszczególnych miast, mierzonego wysokością zatrudnienia w przemyśle. W szczególności Inowrocław i Wąbrzeźno zajęły na liście ewentualnych ośrodków subregionów węzłowych znacznie wyższe miejsca, niżby to wynikało z ich aktualnej pozycji na mapie uprzemysłowienia województwa.

Biorąc pod uwagę punktację końcową w tabeli 5, jak również satelitarność Nakła i Chełmży wobec Bydgoszczy i Torunia oraz zawyżenie pozycji Wąbrzeźna, można podzielić główne ośrodki przemysłowo-węzłowe regionu na następujące trzy grupy:

- ośrodek przemysłowej jednostki terytorialnej w randze mezoregionu węzłowego – Bydgoszcz;
- ośrodki przemysłowych jednostek terytorialnych w randze subregionów węzłowych – Toruń, Inowrocław, Grudziądz i Włocławek;
- ośrodki przemysłowych jednostek terytorialnych w randze mikroregionów węzłowych – Świecie-Chełmno oraz Chojnice i Brodnica „in statu nascendi”.

Potencjał usługowy jako miernik stopnia węzłowości ekonomiczno-społecznej jest sam w sobie pojęciem złożonym. W badaniach nad regionalizacją ekonomiczną woj. bydgoskiego autor odrzucił celowość analizy zjawisk takich jak: zasięg prenumeraty lokalnych czasopism, pochodzenie młodzieży w internatach szkolnych, połączenia telefoniczne, kina objazdowe czy obsługa instytucjonalno-administracyjna terenu – ze względu na ich zmienność i znikomą wpływ na trwałe zainwestowanie zaplecza. Pozostają zatem dwa podstawowe tradycyjne mierniki, a mianowicie zasięg rynku zaopatrzenia i zbytu oraz zasięg usług wyższego rzędu.

Usługi wyższego rzędu (uczelnie i instytuty, administracja polityczno-gospodarcza, redakcje, teatry i muzea) zaczynają nabierać coraz większego znaczenia miasto- i regionotwórczego, przewyższając nawet aglomerującą rolę przemysłu. Usługi tego rodzaju rozwijały się na terenie byłego woj. bydgoskiego w pełnym zakresie jedynie w Bydgoszczy i w Toruniu, nie tworząc podstaw do regionalizacji węzłowej całego badanego obszaru.

Badania zasięgów obsługi przedsiębiorstw handlu hurtowego, zlokalizowanych w większych miastach, zastąpiły dawne analizy kształtów i rozmiarów zapleczy „ośrodków centralnych”.

Badania regionów handlu hurtowego w woj. bydgoskim, prowadzone w 1961 r. przez A. Wróbla i P. Eberhardta (1963) oraz w 1968 r. przez WPPR w Bydgoszczy, pozwoliły na wyciągnięcie ciekawych wniosków odnośnie do kształtowania się ekonomicznych subregionów węzłowych na bazie usług hurtu.

Analiza tabeli 6 pozwala zauważyć postępującą tendencję do koncentracji obsługi handlowej w największych miastach regionu, a tym samym do zmniejszania roli i zasięgów obsługi mniejszych ośrodków. Bardzo poważnie

Tabela 5. Ośrodki ekonomicznych subregionów węzłowych (na bazie przemysłu)

Kolejność	Stopień uprzemysłowienia wg Roga* w 1965 r.	Dynamika uprzemysłowienia w latach 1946–1970 w %		Łączny potencjał końcowy miast
1	p i m. Bydgoszcz 4,4	m. Toruń	776	Bydgoszcz + Solec + Fordon 91
2	p. i m. Toruń 2,2	p. Golub-Dobrzyń	766	Toruń 59
3	p. i m. Inowrocław 2,1	p. Wąbrzeźno	614	Inowrocław + Pa-kosc + Janikowo + Kruszwica 51
4	p. i m. Grudziądz 1,5	p. Mogilno	560	Grudziądz 41
5	p. i m. Włocławek 0,9	m. Grudziądz	537	Włocławek 33
6	p. Szubin -0,2	p. Bydgoszcz	412	Świecie-Chełmno 21
7	p. Wyrzysk -0,6	p. Lipno /	375	Chojnice 15
8	p. Żnin -0,8	p. Sępólno	375	Brodnica 14
9	p. Świecie -0,9	p. Aleksandrów	344	Nakło 13
10	p. Wąbrzeźno -0,9	p. Brodnica	343	Wąbrzeźno 13
11	p. Chełmno -1,0	p. Rypin	336	Chełmża 12
12	p. Brodnica -1,1	m. Inowrocław	324	Żnin 10
13	p. Chojnice -1,2	p. Żnin	270	Mogilno 10
14	p. Mogilno -1,4	m. Włocławek	250	Koronowo 9
15	p. Sępólno -1,4	m. Bydgoszcz	251	Golub-Dobrzyń 8

* Liczba punktów „na skali wymiaru ogólnoprzemysłowego” obliczona przez Roga S. (1969) na podstawie 10 wskaźników

** Punktacja wynikowa z sumowania ostatniej kolumny tabeli 4, pierwszej i drugiej kolumny tabeli 5, oraz klasyfikacji terytorialnej jednostek przemysłowych regionu, proponowanej przez autora (JS) na podstawie pracy I. Fierli (1969).
m – miasto; p – powiat.

Tabela 6. Ośrodki ekonomicznych subregionów węzłowych (na bazie handlu hurtowego)

Kolejność	Miasta	Ilość obsługiwanych powiatów				Punktacja końcowa*
		1961 r.		1968 r.		
		razem	w tym pełnych	razem	w tym pełnych	
1	Bydgoszcz	6,5	4	8,1	3	Bydgoszcz 42
2	Toruń	4,5	3	4,9	3	Toruń 29
3	Włocławek	3,7	3	3,2	1	Włocławek 22
4	Grudziądz	3,2	1	1,5	–	Grudziądz 15
5	Inowrocław	0,8	–	1,4	–	Inowrocław 12
6	Chojnice	1,3	–	0,9	–	Chojnice 9
7	Brodnica	–	–	0,6	–	Brodnica 4
8	Nakło	0,6	–	–	–	Sępólno 2
9	Mogilno	0,4	–	–	–	Nakło 2
10	Sępólno	–	–	0,4	–	Mogilno 1

* Łączną punktację przeprowadzono na podstawie średniego zasięgu obsługi w połowie lat 1960-tych, dynamiki jego wzrostu w latach 1961–1968 oraz ilości i hierarchii posiadanych obiektów przez 13 głównych instytucji i central handlowych, jak: Arged, Eldom, Motoszbyt, CPN i inne w ważniejszych miastach regionu.

wzrosła rola centrum hurtowego Bydgoszczy oraz poważnie Torunia, Inowrocławia i Brodnicy, podczas gdy poważnie zmalało znaczenie Grudziądz oraz w pewnym stopniu Włocławka i Chojnic. Uderza również brak na liście blisko 40-tysięcznego zespołu przemysłowo-usługowego Chełmna – Świecia. Opierając się na przesłankach Wróbla i Eberhardta należałoby wprowadzić pewne poprawki do klasyfikacji ośrodków poszczególnych regionów handlu hurtowego w byłym woj. bydgoskim. I tak ośrodkami I rzędu mogą być tylko Bydgoszcz, Toruń i Włocławek, ośrodkami II rzędu – Grudziądz, Inowrocław i Chojnice oraz jedynym ośrodkiem III rzędu – Brodnica. Analiza wykazuje zależność Inowrocławia i Chojnic od Bydgoszczy, szczerkowy charakter ośrodka grudziądzkiego oraz faktyczny podział regionu na część zachodnią – „bydgoską” i wschodnią – „toruńsko-włocławską”.

Jednym z mierników usługowego potencjału miast może być jeszcze tzw. syntetyczny wskaźnik warunków bytowych ludności oraz jego dynamika. Według badań Głównego Urzędu Statystycznego (*Przestrzenne zróżnicowanie... ludności 1971*) na pojęcie powyższe składają się takie wskaźniki cząstkowe jak: handel detaliczny, szkolnictwo średnie, ochrona zdrowia, elektryfikacja gospodarstw domowych itp., w przeliczeniu na porównywalną liczbę mieszkańców. Wysoka stopa życiowa ludności oraz rozbudowany potencjał usługowy jakiegoś ośrodka stają się ważnymi elementami atrakcyjności tego ośrodka oraz wzorcem i magnesem dla jego zaplecza.

Jeszcze bardziej syntetycznym wskaźnikiem ogólnego potencjału ekonomiczno-społecznego (produkcyjno-usługowego) miast jest wartość wytworzonego dochodu narodowego i odtworzenie środków trwałych na jednego mieszkańca. Zagadnieniem tym zajmował się w woj. bydgoskim M. Drzewicki (1966), którego szacunki na 1965 r. zostały przez autora niniejszego studium przeliczone do 1970 r. Wskaźnik powyższy stanowi również ważny element atrakcyjności badanych ośrodków subregionów węzłowych (tab. 7).

Na podstawie tabeli 7 należy stwierdzić stosunkowo wysoki stopień atrakcyjności ekonomiczno-społecznej takich ośrodków jak Żnin, Wąbrzeźno i Mogilno, przy równocześnie bardzo niskiej pozycji Chełmna i stosunkowo niskiej Włocławka. Złożyły się na to: całkowity brak dynamiki rozwoju usług w Chełmnie (w latach 1960-tych) oraz stosunkowo wysokie parametry uzbrojenia usługowego Żnina i Wąbrzeźna przy względnym jeszcze zaniedbaniu Włocławka. Końcowy wniosek z tabeli 7 to skonstatowanie faktu, że jako ośrodki usługowych subregionów węzłowych można uznać jedynie byłe miasta wydzielone – po pierwszej piątce następuje wyraźna luka w stopniu „atrakcyjności” miast.

Klasyfikacja węzłów komunikacyjnych – najważniejszego chyba elementu ekonomicznej węzłowości miast i osiedli – jest przedsięwzięciem wyjątkowo trudnym i skomplikowanym. W grę wchodzi sprawa właściwego doboru kryteriów składowych i ich wyważonego zsumowania na podstawie odpowiednich wskaźników przeliczeniowych. W ocenie potencjału komunikacyjnego należy uwzględnić zarówno elementy niezmiennie, związane z pojęciem infra-

Tabela 7. Ośrodki ekonomicznych subregionów węzłowych (na bazie potencjału usługowego)

Kolej- ność	Syntetyczny wskaźnik (w pkt) warunków bytowych (wg GUS)			Dochód narodowy i majątek trwały na 1 mieszk. w 1970 r. (w pkt)	Łączna atrakcyj- ność* potencjału bytowo-usługo- wego			
	1968 r.	dynamika lat 1960–1968						
1	Toruń	4.7	Grudziądz	10.7	Inowrocław	6.3	Bydgoszcz	119
2	Inowrocław	4.5	Toruń	8.7	Bydgoszcz	5.9	Toruń	113
3	Bydgoszcz	4.5	Bydgoszcz	7.9	Toruń	4.8	Grudziądz	99
4	Włocławek	4.1	Inowrocław	6.6	Grudziądz	4.6	Inowrocław	96
5	Grudziądz	3.3	Włocławek	4.6	Żnin	4.2	Włocławek	85
6	Ciechocinek	1.5	Golub-Dobrzyń	4.5	Nakło	4.1	Chojnice	44
7	Żnin	0.8	Żnin	3.6	Mogilno	4.0	Żnin	35
8	Nakło	0.7	Chojnice	2.9	Tuchola	3.9	Świecie	28
9	Świecie	0.7	Wąbrzeźno	2.4	Chelmża	3.6	Wąbrzeźno	26
10	Wąbrzeźno	0.5	Rypin	2.0	Świecie	3.5	Nakło	26
11	Chelmno	0.5	Świecie	1.9	Chelmno	3.5	Brodnica	25
12	Chojnice	0.4	Brodnica	0.8	Chojnice	3.5	Mogilno	23
13	Mogilno	0.2	Tuchola	0.6	Włocławek	3.4	Chelmno	22

* Punkcja końcowa na podstawie sumowania tabeli 7 oraz ostatniej kolumny tabeli 6.

struktury technicznej (endogeniczne: wyposażenie węzła i wskaźnik odgałęzienia, oraz egzogeniczne: współczynnik odległości i wielkość zaplecza), jak i zmienne, a są nimi przewozy pasażerów, towarów i wiadomości. Analizą należy objąć transport kolejowy, drogowo-samochodowy, wodny śródlądowy, lotniczy, przesyłowy (rurociągowy, kablowy) oraz telekomunikacyjny, sprowadzając wyniki takiej analizy do wspólnego mianownika. Nic więc dziwnego, że badający powyższe zagadnienie na obszarze byłego woj. bydgoskiego: A. Wróbel (1961), S. Berezowski (1969 b), K. Fiedorowicz (1971), WPPR w Bydgoszczy (*Studium...* 1965) i inni otrzymywali różne wyniki w zależności od okresu badań, doboru składników oraz wagi przeliczników.

Dla uzyskania adekwatnego obrazu sieci ośrodków węzłowych – komunikacyjnych województwa wystarczy analiza rozmieszczenia infrastruktury technicznej w zakresie dróg i kolei oraz analiza przewozów kolejowych; pozostałe gałęzie transportu mają znaczenie przy klasyfikacji węzłów w skali kraju, lecz nie w skali sub- i mikroregionów (tab. 8).

Z zestawienia poglądów K. Fiedorowicza i J. Szczepkowskiego w tabeli 8 wynika, że w komunikacji kolejowej do największych węzłów należą: Bydgoszcz przed Toruniem i Inowrocławiem – a w dalszej kolejności Chojnice oraz Laskowice. Natomiast w komunikacji drogowej Bydgoszcz i Toruń są węzłami równorzędnymi, wyraźnie wyprzedzającymi Świecie i Włocławek. Uderzają stosunkowo niskie pozycje dużych ośrodków wysoko rozwiniętej Ziemi Chełmińskiej – Grudziądz i Chelmna, przy stosunkowo wysokich pozycjach małych miejscowości w Borach Tucholskich – Laskowic i Czerska.

Badania nad ruchem kolejowym prowadził w 1958 roku A. Wróbel oraz

Tabela 8. Węzły komunikacji lądowej na bazie infrastruktury

Kolej- ność	wg K. Fiedorowicza – 1970 r.				wg J. Szczepkowskiego – 1970 r.			
	kolejowe		drogowe		kolejowe		drogowe	
1	Bydgoszcz	17	Toruń	9	Bydgoszcz	88	Bydgoszcz	46
2	Toruń	16	Bydgoszcz	9	Toruń	66	Toruń	46
3	Inowrocław	14	Świecie	8	Inowrocław	48	Świecie	29
4	Chojnice	11	Włocławek	5	Laskowice	38	Włocławek	27
5	Laskowice	9			Chojnice	35	Chojnice	27
6	Jabłonowo	9			Nakło	31	Grudziądz	22
7	Brodnica	9			Jabłonowo	30	Inowrocław	21
8	Nakło	9			Grudziądz	27	Brodnica	21
9	Grudziądz	7			Brodnica	26	Tuchola	20
10	Chelmża	7			Czersk	24	Żnin	20
11	Kcynia	6			Chelmża	23	Nakło	19
					Kowalewo	23	Chelmno	19
					Mogilno	23	Czersk	18

w 1960 r. Dyrekcja Okręgowa Kolei Państwowych w Gdańsku na zlecenie WPPR w Bydgoszczy.

Wyniki ostatniej pracy zostały przez autora (JS) doprowadzone szacunkowo do stanu w 1968 r. (tab. 9).

Tabela 9. Węzły kolejowe regionu bydgosko-toruńskiego

Kolej- ność	Miasta	Przewozy*	Kolej- ność	Miasta	Przewozy**
		w 1968 r. w " „			w 1968 r. w " „
1	Bydgoszcz	16,6	11	Chojnice	1,9
1	Toruń	9,6	12	Solec Kuj.	1,6
3	Inowrocław	6,2	13	Aleksandrów Kuj.	1,4
4	Janikowo	4,9	14	Mogilno	1,3
5	Włocławek	4,7	15	Kruszwica	1,3
6	Grudziądz	4,4	16	Brodnica	1,2
7	Piechcin	2,5	17	Wąbrzeźno	1,1
8	Chelmża	2,3	18	Czersk	0,8
9	Nakło	2,1		Pozostałe węzły	34,1
10	Świecie	2,0			
				Razem region	100,0

* Odsetek udziału w pracy przewozowej kolei obliczono na podstawie przeciętnej udziału poszczególnych węzłów w przeladunkach towarów i przewozach osobowych.

Dane z tabeli 9 potwierdzają dominującą rolę trzech pierwszych na liście węzłów kolejowych regionu, eksponują dwa pozostałe miasta wydzielone oraz plasują na wysokich miejscach wielkie ośrodki przemysłu chemicznego, materiałów budowlanych i przemysłu spożywczo-rolnego (Janikowo, Piechcin, Kruszwica i inne). Uderzają niskie pozycje Chojnic i Brodnicy, co dowodzi,

że w procesie koncentracji ruchu kolejowego priorytet mają (oprócz wielkości miasta) również wysoce materiałochłonne gałęzie przemysłu.

Sumując wyniki hierarchizacji poszczególnych węzłów kolejowych i drogowych oraz uzupełniając je drugorzędnymi (w skali regionu) informacjami o portach śródlądowych czy lotniskach, otrzymujemy w efekcie końcową punktację kompleksową węzłów komunikacyjnych, która dla badanego obszaru przedstawiona jest w tabeli 10.

Tabela 10. Węzły komunikacyjne jako ośrodki ekonomicznych subregionów węzłowych (w punktach)

Kolej- ność	Węzły kolejowe*	Kompleksowe węzły komunikacyjne			
		wg S. Berezow- skiego**		wg J. Szczepkow- skiego***	
1	Bydgoszcz 48	Bydgoszcz	8	Bydgoszcz	137
2	Toruń 37	Toruń	14	Toruń	114
3	Inowrocław 29	Inowrocław	26	Inowrocław	57
4	Chojnice 20	Grudziądz	33	Grudziądz	49
5	Grudziądz 17	Włocławek	56	Chojnice	46
6	Laskowice 17	Chojnice	98	Włocławek	46
7	Nakło 17	Nakło	111	Nakło	43
8	Chelmża 14	Chelmża	122	Świecie	42
9	Jabłonowo 14			Brodnica	34
10	Brodnica 14			Chelmża	31
11	Włocławek 9			Jabłonowo	26
12	Mogilno 9			Laskowice	23
13	Czersk 9			Czersk	23
14	Aleksandrów 7			Mogilno	19
15	Kowalewo 7			Chelmno	19

* Punktacja końcowa na podstawie tabeli 9 oraz kolumny 1 i 3 z tabeli 8.

** Kolejność węzłów w hierarchii ogólnopolskiej pochodzi (poza Bydgoszczą i Toruniem) z szacunków autora (JS), na podstawie liczebności poszczególnych typów węzłów według S. Berezowskiego oraz przynależności węzłów z byłego woj. bydgoskiego do tychże typów.

*** Ostateczna punktacja węzłów komunikacyjnych jako ośrodków subregionów węzłowych, na podstawie ostatniej kolumny tabeli 8 oraz kolumny 1 z tabeli 10 - poprawka na żeglugę i lotnictwo.

W opracowaniu S. Berezowskiego (1969 b) Bydgoszcz zaliczona jest do typu węzłów ponadregionalnych i znajduje się obok Poznania i Szczecina, ale za Łodzią (?), natomiast Toruń zaliczony jest do węzłów regionalnych i znajduje się obok Białegostoku, Częstochowy i Opola. Inowrocław i Grudziądz znajdują się w następnej grupie węzłów podregionalnych – większych, natomiast Włocławek i 3 dalsze miasta należą do węzłów okręgowych.

W ostatecznej klasyfikacji ośrodków węzłowych byłego woj. bydgoskiego uderza wysoka pozycja Torunia, który wraz z Bydgoszczą może być zaliczony do rzędu silnych węzłów mezoregionalnych, podczas gdy do węzłów subregionalnych trzeba zaliczyć jeszcze 6 następnych miast. Brodnica i Chelmża to już tylko duże węzły lokalne, natomiast połączony zespół węzłów Świecie – Chelmno (w tym kolejowy – Terespol, oraz drogowy – Stolno) posiada potencjał komunikacyjny kwalifikujący go na 5–6 miejsce w regionie.

Ostatnim ważnym czynnikiem delimitacji ekonomiczno-węzłowej regionu to powiązania demograficzne większych ośrodków z ich zapleczem, a w szczególności zaspokajanie potrzeb głównego miasta w siłę roboczą. Nie można tu będzie pominąć pojęcia „rejonów wspólnego bilansowania siły roboczej”, wprowadzonego w 1967 r. przez Komisję Planowania przy RM do analiz ekonomiczno-przestrzennych i posiadającego istotne znaczenie przy delimitacji zasięgów wzajemnych powiązań ludnościowych dużego miasta i jego zaplecza.

Wojewódzka Pracownia Planów Regionalnych w Bydgoszczy wyróżniła w 1967 r. na obszarze województwa 8 takich rejonów, posiadających wybitne cechy regionów węzłowych. Siedzibami wspomnianych rejonów, oprócz pięciu miast wydzielonych i silnego ośrodka subregionalnego – Chojnic, są jeszcze Brodnica i konurbacja Chełmno – Świecie. Siła poszczególnych ośrodków, mierzona wielkością zaplecza i potencjałem jego zasobów siły roboczej, przedstawia się, jak następuje (w punktach): Bydgoszcz 25, Toruń 24, Inowrocław 23, Włocławek 22, Grudziądz 16, Brodnica 15, Chełmno – Świecie 14 oraz Chojnice 12 pkt.

Uderza podział omawianych rejonów na dwie grupy: większych od strony południowo-zachodniej i mniejszych od strony północno-wschodniej, przy czym zasięg oddziaływania Chojnic, Grudziądza i Brodnicy przekraczał granicę byłego woj. bydgoskiego, obejmując części powiatów: człuchowskiego, kwidzińskiego i nowomiejsko-lubawskiego; podczas gdy zasięg oddziaływania Bydgoszczy, Inowrocławia i Włocławka nie dochodził do granicy wojewódzkiej, pozostawiając spore obszary powiatów: sępoleńskiego, wyrzyskiego, żnińskiego, mogileńskiego i włocławskiego penetracji Piły, Gniezna i Konina. Również rdzeń Ziemi Dobrzyńskiej, na pograniczu byłych powiatów lipnowskiego i rypińskiego, nie przynależy do żadnego z otaczających rejonów bilansowania siły roboczej (Włocławka, Torunia, Brodnicy), stając się obszarem penetracji Płocka.

Przeprowadzona w potencjalnych ośrodkach subregionów węzłowych woj. bydgoskiego analiza najważniejszych elementów węzłowości, a zwłaszcza

Tabela 11. Ośrodki ekonomicznych subregionów węzłowych (według punktacji kompleksowej*)

Kolejność	Miasta	Punktacja	Kolejność	Miasta	Punktacja
1	Bydgoszcz	108	9	Brodnica	27
2	Toruń	93	10	Nakło	25
3	Inowrocław	68	11	Chełmża	21
4	Grudziądz	66	12	Żnin	17
5	Włocławek	59	13	Wąbrzeźno	16
6	Chojnice	41	14	Mogilno	14
7	Chełmno	30	15	Golub-Dobrzyń	14
8	Świecie	28			

* Sumowanie ostatnich kolumn tabel: 3, 5, 7, 10, oraz uwzględnienie rejonowych bilansów siły roboczej.

hierarchizacja wielkościowa, przemysłowa, komunikacyjna i usługowa tych ośrodków, pozwala na dokonanie ostatecznej ich klasyfikacji z punktu widzenia siły analizowanego potencjału.

Wymowa tabeli 11 jest jednoznaczna, pozwala na przeprowadzenie taksonomicznej klasyfikacji największych ośrodków węzłowych województwa. Oczywiście relacje między węzłami a regionami węzłowymi nie są proste, gdyż dla wytworzenia własnego zaplecza nie wystarcza jedynie duży potencjał węzłowości danego ośrodka; niezbędnymi warunkami są nadto: długotrwałość istnienia węzła oraz pewne oddalenie od sąsiednich, większych bądź równorzędnych węzłów.

Biorąc powyższe pod uwagę można podzielić ośrodki wymienione w tabeli 11 na kilka grup, w zależności od rozmiarów i stopnia wykształcenia ich węzłowych zapleczy:

1. Mezuregion Bydgoszczy	dobrze wykształcony
2. Sub-mezuregion Torunia	" "
3. Subregion Inowrocławia	" "
Subregion Grudziądz	" "
Subregion Włocławka	" "
4. Subregion Chojnic	„in statu nascendi”
5. Mikroregion Brodnicy	dobrze wykształcony
6. Mikroregion Chełmna-Świecia	„in statu nascendi”

Taksonomiczny przedrostek przed słowem „region” nie oznacza oczywiście stosunku podporządkowania jakiegokolwiek jednostki innej jednostce, a odzwierciedla jedynie wielkość i znaczenie zaplecza danego ośrodka węzłowego. I tak mezuregion Bydgoszczy obejmuje w zasadzie prawie całe byłe woj. bydgoskie, wkraczając ponadto na pograniczne tereny byłego woj. koszalińskiego, natomiast sub-mezuregion Torunia obejmuje tylko wschodnią część województwa, wkraczając jednakże na pogranicze b. woj. olsztyńskiego.

Przedstawiony wyżej schemat układu ekonomicznych regionów węzłowych nie jest w pełni adekwatny z hierarchizacją samych ośrodków węzłowych woj. bydgoskiego, zamieszczoną w tabeli 11. W szczególności łączny potencjał Chełmna i Świecia kwalifikowałby region węzłowy tej konurbacji do rzędu wyższego niż analogiczny region Brodnicy, a może nawet i Chojnic, gdyby nie stosunkowo późne wykształcenie się wspomnianej konurbacji i brak odpowiedniego terytorium dla rozprzestrzenienia zasięgu jej wpływów.

Kolejność potencjału węzłowości największych miast byłego woj. bydgoskiego jest aż do 14 miejsca identyczna z kolejnością tych miast według liczby mieszkańców – z dwoma wyjątkami: zamianą 3 i 5 miejsca między Włocławkiem a Inowrocławiem oraz zastąpieniem końcowych pozycji Lipna i Rypina przez mniejsze, ale lepiej rozwinięte miasta Żnin i Mogilno.

Trzeba zaznaczyć, że cały obszar regionu bydgosko-toruńskiego został bez reszty pokryty powierzchnią ośmiu subregionów węzłowych (ryc. 6). Rejony Wdzydz i Brzeźna. Wysokiej, Miasteczka i Białośliwia. Janowca

i Trzemeszna oraz Przedecza są „przechwytywane” przez subregiony z byłych wojew.: poznańskiego, gdańskiego i koszalińskiego; co nie przeszkadza bynajmniej wkraczaniu wpływów niektórych ośrodków subregionalnych badanego obszaru na teren województw sąsiednich.

1. Subregion bydgoski – obejmuje m. Bydgoszcz (wraz z Fordonem) oraz miasta: Solec Kuj., Łabiszyn, Szubin, Nakło, Mrocze, Więcbork i Koronowo; Wyrzysk i Łobżenica znajdują się na pograniczu wpływów Bydgoszczy i Piły, a Kcynia, Żnin i Gąsawa na pograniczu wpływów Bydgoszczy, Inowrocławia i Gniezna. Z węzła bydgoskiego rozchodzi się 8 linii kolejowych, 9 dróg państwowych oraz 4 drogi wodne, żeglowne.

Bydgoszcz – rozwijająca się wraz z (samodzielnym do 1973 r.) miastem-satelitą Fordonem, usytuowanym w sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego grodu kasztelańskiego Wyszogrodu – otrzymała prawa miejskie w 1346 r., w 1620 r. osiągnęła 15 tys. mieszkańców, w 1773 r. została połączona kanałem żeglownym z Odrą, w 1816 r. awansowała na stolicę regencji, w 1851 r. otrzymała pierwszą kolej (do 1895 r. bydgoska dyrekcja kolejowa obejmowała ziemie od Niemna do Odry i od Bałtyku po Śląsk), w 1945 r. została siedzibą władz wojewódzkich. Liczba mieszkańców¹² wynosi 315 tys., a liczba zatrudnionych w przemyśle 75 tys. Do pracy dojeżdża codziennie około 15 tys. osób¹³. Miasto posiada wyższą uczelnię (Akademię Techniczno-Rolniczą), a także szereg instytucji o zasięgu ponadwojewódzkim (opera, filharmonia, prasa, telewizja, instytuty naukowe).

2. Subregion toruński – obejmuje m. Toruń oraz miasta: Chełmżę, Kowalewo, Golub-Dobrzyń, Aleksandrów Kuj., Ciechocinek i Nieszawę; Wąbrzeźno znajduje się na pograniczu wpływów Torunia, Grudziądz i Brodnicy. Z węzła toruńskiego rozchodzi się 7 linii kolejowych, 8 dróg państwowych oraz 2 drogi wodne, żeglowne.

Toruń otrzymał prawa miejskie w 1233 r., w latach 1264–1411 należał do Związku Hanzeatyckiego, w 1620 r. miasto osiągnęło 36 tys. mieszkańców, na przełomie XVIII i XIX w. przeżywa głęboki upadek, w 1862 r. rusza pierwsza kolej, w latach 1919–1945 był siedzibą woj. pomorskiego, w 1945 r. założono Uniwersytet M. Kopernika. Liczba mieszkańców wynosi 145 tys., zaś liczba zatrudnionych w przemyśle 36 tys. Do pracy dojeżdża codziennie około 11 tys. osób, z tendencją wzrastającą. Toruń posiada uniwersytet, jak również szereg instytucji kulturalno-naukowych o zasięgu ponadwojewódzkim; pod względem ilości i rangi zabytków zajmuje szóste miejsce w Polsce. Od 1 VI 1975 r. zostaje ponownie stolicą województwa.

3. Subregion inowrocławski – obejmuje m. Inowrocław oraz miasta: Kruszwicę, Janikowo, Pakość, Barcin, Mogilno, Strzelno, Radziejów

¹² Wszystkie dane dla Bydgoszczy wraz z Fordonem; ludność i zatrudnienie w przemyśle w 1974 r. (podobnie dla pozostałych miast regionu).

¹³ Bilans dojazdów netto w 1973 r. (podobnie dla pozostałych miast regionu).

i Gniewkowo. Z węzła inowrocławskiego rozchodzi się 6 linii kolejowych, 6 dróg państwowych oraz 2 drogi wodne, żeglowne. Inowrocław wraz z Kruszwicą, Mątłami, Janikowem, Pakością, Tucznem, Piechcinem, Bielawami i Barcinem tworzy w układzie węzłowo-pasmowym stosunkowo zwarty zespół przemysłowo-miejski, stanowiący jądro zachodnio-kujawskiego okręgu przemysłowego.

Inowrocław otrzymał prawa miejskie w 1250 r., największy rozkwit przeżywał w XIV i XV w., przez 400 lat był stolicą województwa w Polsce przedrozbiorowej; w XIX w. odkryto bogate złoża solne, w 1872 r. rusza pierwsza kolej. Liczba mieszkańców przekracza 58 tys. (zespołu przemysłowo-miejskiego 90 tys.), a liczba zatrudnionych w przemyśle 11 tys. (zespołu 21 tys.). Do pracy dojeżdża codziennie 1 tys. osób. Inowrocław jest siedzibą uzdrowiska o znaczeniu krajowym.

4. Subregion grudziądzki – obejmuje m. Grudziądz oraz miasta: Łasin, Radzyń i Nowe, a także rejon Gardai z b. woj. gdańskiego; Jabłonowo znajduje się na pograniczu wpływów Grudziądza i Brodnicy. Z węzła grudziądzkiego rozchodzą się 4 linie kolejowe, 6 dróg państwowych oraz 2 drogi wodne, żeglowne. Brak dogodnych powiązań komunikacyjnych z lewobrzeżną (po zachodniej stronie Wisły) częścią zaplecza powoduje kurczenie się tegoż na rzecz strefy wpływów Bydgoszczy (usamodzielnianie Świecia).

Grudziądz otrzymał prawa miejskie w 1291 r., największy rozkwit nastąpił w XVI w., przez 300 lat był siedzibą sejmików generalnych Prus Królewskich, w latach 1776–1809 otrzymał największą twierdzę w tej części kraju, w 1876 r. rusza pierwsza kolej; w ostatnich miesiącach II wojny światowej był poważnie zniszczony. Liczba mieszkańców przekracza 80 tys., a zatrudnionych w przemyśle 20 tys. Do pracy dojeżdża codziennie około 3 tys. osób.

5. Subregion włocławski – obejmuje m. Włocławek oraz miasta: Brześć Kuj., Lubraniec, Chodecz, Lubień, Kowal, Dobrzyń n. Wisłą i Lipno. Z węzła włocławskiego rozchodzą się 3 linie kolejowe (w tym jedna wąskotorowa), 7 dróg państwowych oraz 2 drogi wodne, żeglowne. Brak dogodnych powiązań komunikacyjnych z prawobrzeżną (po północnej stronie Wisły) częścią zaplecza powoduje kurczenie się tego subregionu na rzecz strefy wpływów Torunia i Płocka.

Włocławek otrzymał prawa miejskie w 1256 r., będąc już od ponad stu lat siedzibą jednego z najstarszych biskupstw w Polsce, przeniesionego z Kruszwicy, największy rozkwit miasta następuje między XII a XV w., w 1799 – początki przemysłu papierniczego, w 1820 r. po raz pierwszy zostaje siedzibą powiatu, w 1862 r. otrzymał połączenie kolejowe. Liczba mieszkańców wynosi 87 tys., a zatrudnionych w przemyśle 23 tys. Do pracy dojeżdża codziennie 5 tys. osób. Od 1 VI 1975 r. zostaje stolicą województwa.

6. Subregion chojnicki – obejmuje m. Chojnice oraz miasta: Czernik, Tucholę i Kamień Kraj., a także rejon m. Człuchowa z b. woj. koszalińskiego oraz Sępólno znajdujące się na pograniczu wpływów Chojnic i Bydgoszczy.

Z węzła chojnickiego rozchodzi się 6 linii kolejowych oraz 6 dróg państwowych. Subregion chojnicki zaczął rozwijać się dopiero po ostatniej wojnie w pustce gospodarczej między Bydgoszczą, Gdańskiem i Koszalinem, na równi zresztą z sąsiadującym od zachodu subregionem szczecineckim.

Chojnice otrzymały prawa miejskie w 1326 r.; krótkotrwały rozkwit przypada na XV w., potem następuje upadek znaczenia na rzecz Człuchowa i Tucholi, ponowny rozwój zaznacza się po otrzymaniu siedziby powiatu w 1 połowie XIX w. oraz budowie węzła kolejowego w 2 połowie XIX w. Liczba mieszkańców wynosi 26 tys., a zatrudnionych w przemyśle 5 tys. Do pracy dojeżdża codziennie 3 tys. osób z tendencją wzrostową.

7. Subregion brodnicki – obejmuje m. Brodnicę oraz miasta: Górzno i Rypin, a także rejony Nowego Miasta Lubawskiego i Lidzbarka Welskiego z b. woj. olsztyńskiego. Z węzła brodnickiego rozchodzi się 5 linii kolejowych, 5 dróg państwowych oraz 1 droga wodna, splawna. Jest to najsłabsza ekonomicznie jednostka regionalizacji węzłowej w byłym woj. bydgoskim, a jeśli zalicza się ją do rzędu subregionu to tylko dlatego, że posiada teoretyczne szanse silnego rozwoju przestrzennego w pustce gospodarczej między Płockiem, Toruniem, Elblągiem i Olsztynem, o ile nie napotka na silniejszy rozwój konkurencyjnego ośrodka z północy – Hawy.

Brodnica otrzymała prawa miejskie w 1285 r. i niezależnie od okresu świetności w XIV–XVI w. aż do czasu rozbiorów pozostawała największym miastem zachodniej części pogranicza mazowiecko-pruskiego. Posiada 18 tys. mieszkańców oraz 3 tys. zatrudnionych w przemyśle, zaś liczba codziennych dojazdów do pracy wynosi 1 tys. osób i przejawia tendencję zwyżkową.

8. Mikroregion chełmińsko-świecki – nie został „awansowany” do rzędu subregionu ze względu na znikome szanse silniejszego rozwoju przestrzennego (mimo dużego potencjału gospodarczo-usługowego) – wciśnięty między największe ośrodki województwa: Bydgoszcz, Grudziądz i Toruń. Jest to właściwie szybko uprzemysławiająca się i silnie zurbanizowana strefa podmiejska zespołu dwóch, położonych po obu brzegach Wisły, miast Chełmna i Świecia, obejmująca swym wpływem sąsiednie węzły kolejowe: Terespol, Laskowice i Kornatowo, oraz węzły drogowe: Przechowo i Stolno. Z węzła komunikacyjnego konurbacji świecko-chełmińskiej rozchodzi się 7 linii kolejowych, 9 dróg państwowych oraz 2 drogi wodne, żeglowne.

Chełmno otrzymało prawa miejskie w 1233 r., w XIV w. należało do Związku Hanzeatyckiego, w 1386 r. otrzymało akademię, przez 300 lat było stolicą województwa w Polsce przedrozbiorowej, a przez pięć stuleci zajmowało wysoką (3–4) pozycję wśród największych miast omawianego regionu. Gwałtowne zahamowanie rozwoju Chełmna nastąpiło na przełomie XIX i XX w.

Świecie otrzymało prawa miejskie w 1338 r. jako pograniczny gród warowny Pomorza: było wielokrotnie niszczone przez wojny i powodzie, w 1858 r. nastąpiło przeniesienie miasta na nowe miejsce i rozwój przemysłu. Obecnie w zespole miast centralnych konurbacji zamieszkuje 40 tys.,

a w przemyśle pracuje 9 tys. osób. Codzienne dojazdy do pracy osiągają 4 tys. osób z tendencją wzrostową.

Dla pogłębienia analizy dynamiki struktury regionalnej woj. bydgoskiego w okresie powojennym, celowe okazuje się porównanie przedstawionego wyżej schematu aktualnej ekonomicznej regionalizacji węzłowej z analogiczną koncepcją, sformułowaną przez Kostrowickiego (1947–1948) w ramach pierwszych studiów Głównego Urzędu Planowania Przestrzennego. W tym celu należy punktację potencjału („siły”) węzłowości poszczególnych ośrodków z tabeli 11 przeliczyć, uwzględniając przesłanki GUPP, i dokonać konfrontacji obu zestawień. Aktualna i dawna punktacja wspomnianej siły przedstawia się jak następuje: Bydgoszcz 25 (17), Toruń 17 (11), Inowrocław 11 (2), Grudziądz 10 (6), Włocławek 9 (9), Chojnice 5 (2), Chełmno – Świecie 5 (0) oraz Brodnica 3 (0).

Z porównania powyższego widać niezwykle szybką dynamikę rozwoju ośrodka inowrocławskiego oraz niewiele wolniejszą bydgoskiego i chełmińsko-świeckiego, jak również powolne tempo rozwoju potencjału węzłowości Włocławka. Ośrodek bydgoski poważnie wyprzedził pozostałe miasta regionu, umacniając się zdecydowanie w pozycji stolicy regionalnej, a ośrodek inowrocławski ze stosunkowo dalekiego miejsca dołączył do Grudziądza i Włocławka, tworząc w ten sposób grupę trzech równorzędnych subregionów. W tym samym czasie została poważnie wzmocniona, druga w regionie, pozycja Torunia. Pojawienie się nowych ośrodków subregionalnych: Brodnicy, a zwłaszcza Chełmna – Świecia i zrównania ich siły z Chojnicami, może być także ilustracją tendencji polaryzacyjnych, coraz wyraźniej widocznych w kształtowaniu się trendów rozwojowych sieci osiedleńczej.

Stwierdzenie powyższych faktów posiada istotne znaczenie dla kolejnego potwierdzenia tezy o istnieniu silnego, wieloogniskowego rdzenia w omawianym regionie, który przybiera postać zorientowanego południkowo trapezu: Bydgoszcz – Inowrocław – Toruń – Chełmno – Świecie, i który pozwala uważać ten obszar za samodzielny mezoregion ekonomiczny.

3. PRÓBA KOMPLEKSOWEJ REGIONALIZACJI EKONOMICZNEJ

Zastosowanie dwóch odmiennych podejść metodologicznych, strefowego i węzłowego, przy próbie regionalizacji ekonomicznej byłego woj. bydgoskiego, nie dało jednoznacznego rezultatu. Wyodrębnienie obszarów maksymalnie jednolitych oraz analiza przestrzennych powiązań gospodarczo-społecznych przyniosły w efekcie dwa różne przestrzenne układy ekonomicznej struktury regionu bydgosko-toruńskiego, z których pobieżnego nawet porównania jasno wynika, że na przeważającej części badanego terytorium dominują jeszcze cechy strefowości, podczas gdy cechy węzłowości zasadniczo wzięły górę dopiero wokół pięciu największych miast. Daleko idąca rozbieżność między podziałem na subregiony strefowe a podziałem na subregiony węzłowe stanowi

podstawową trudność przy formułowaniu jednolitego obrazu kompleksowej struktury ekonomiczno-przestrzennej regionu.

Specyficzną cechą regionu bydgosko-toruńskiego jest to, że największe ośrodki jego życia społecznego i gospodarczego usytuowały się nie wewnątrz poszczególnych subregionów strefowych, ale na ich krawędziach. I tak na granicy Kujaw Wschodnich znajdują się: Włocławek, Aleksandrów Kuj. i Radziejów, a we wnętrzu jedynie 4,5-tysięczny Brześć Kuj., który już 150 lat temu stracił prawa stolicy powiatu. Wokół granic Ziemi Chełmińskiej rozsiadło się 7 byłych miast powiatowych, z poważnymi ośrodkami subregionalnymi: Toruniem, Chełmnem, Grudziądzem i Brodnicą na czele, podczas gdy we wnętrzu znajduje się tylko jedno byłe miasto powiatowe – Wąbrzeźno. Na pograniczu Borów Tucholskich znajdują się: Chojnice, Tuchola, Koronowo, Świecie i Nowe, natomiast wewnątrz nie ma ani jednego miasta poza Czerskiem, który uzyskał prawa miejskie dopiero w latach 1920-tych. Na granicy Ziemi Dobrzyńskiej znajdują się: Włocławek, Toruń, Golub-Dobrzyń i Brodnica, podczas gdy we wnętrzu jedynie Lipno, które dopiero w latach 1930-ych uzyskało połączenie kolejowe, a w latach 1960-tych pierwszy zakład przemysłu kluczowego. Pewien wyjątek stanowią Kujawy Zachodnie, wokół których rozsiadły się takie ośrodki, jak: Toruń, Bydgoszcz, Żnin oraz Mogilno, ale we wnętrzu których znajduje się Inowrocław z grupą przemysłowych satelitów.

Dezintegrująca układ strefowy przewaga dużych miast wynika z silnego powiązania układu miejskiego regionu z jego rzeźbą, a zwłaszcza przebiegiem pradolin i dolin głównych rzek. Do większości miast subregionalnych badanego obszaru może mieć zastosowanie pogląd K. Dziewońskiego, który w jednym ze swoich referatów¹⁴ pisze: „Istnieją bowiem szczególne typy miast, które rozwijają się nie jako ośrodki regionu, lecz jako ośrodki wymiany na pograniczu między dwoma regionami, w zasadzie odmiennymi, niezależnymi”.

Należy jeszcze dodatkowo podkreślić, że miasta leżące w XIX w. w pobliżu ówczesnych granic państwowych (Toruń, Inowrocław, Brodnica) lub przy samych granicach guberni czy prowincji (Włocławek, Chojnice) nie mogły rozwinąć wokół siebie większych obszarów ciężarów, a tym samym dać początku rozwojowi silniejszych regionów węzłowych. Dopiero w latach 1945–1975 w ramach jednego województwa dały się zauważyć dostatecznie silne procesy koncentrowania przejawów życia społecznego i gospodarczego wokół największych ośrodków miejskich, powodujące powolne rozsadzanie starych granic subregionów strefowych.

W przedstawionej specyficznej sytuacji byłego woj. bydgoskiego uzyskanie obrazu kompleksowej regionalizacji ekonomicznej w drodze integracyjnego korelowania dwu systemów, czyli nałożenia na siebie układów regionów

¹⁴ K. Dziewoński, *Ocena wstępnych koncepcji rozwoju i zagospodarowania województw w latach 1960–1975*, Referat w Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, dn. 9 VII 1959 r., s. 17–18 (maszynopis).

węzłowych i strefowych, staje się zadaniem trudnym i skomplikowanym. Zadanie to można jednak uprościć w myśl tezy S. Berezowskiego (1964), że regionalizacja ekonomiczna to powiązanie sieci dużych miast (jąder) z podziałem administracyjnym (granicami), oraz analogicznej tezy K. Dziewońskiego (1967a), że regionalizacja ekonomiczna to „zderzenie” sieci osadniczej i podziałów administracyjnych na bazie sprzężeń zwrotnych. Pogląd powyższy – podzielany zresztą przez T. Lijewskiego, A. Wróbla, A. Kuklińskiego – został uzupełniony przez K. Dziewońskiego (*Delimitacja...* 1970) oraz M. Jerczyńskiego (1971) spostrzeżeniem, że miasto nie tylko tworzy swój region, ale i samo może stać się regionem miejskim.

Na podstawie cytowanych przesłanek metodologicznych i przeprowadzonych poprzednio analiz wyłania się następująca regionalizacja ekonomiczna ziem byłego woj. bydgoskiego:

Schemat kompleksowej regionalizacji ekonomicznej
woj. bydgoskiego (sprzed 1 VI 1975 r.):

- I. Subregion bydgoski
 - A. Okręg gospodarczy Bydgoszczy
 1. Mikroregion bydgoski
 2. Mikroregion szubiński
 3. Mikroregion nakielski
 4. Mikroregion koronowski
 - B. Okręg pograniczny wyrzysko-żniński
 5. Mikroregion wyrzyski
 6. Mikroregion żniński
- II. Subregion toruński
 - A. Okręg gospodarczy południowochelmiński
 1. Mikroregion toruński
 2. Mikroregion Aleksandrowski
 3. Mikroregion chełmżyński
 4. Mikroregion wąbrzeski
 5. Mikroregion golubsko-dobrzyński
 - B. Okręg gospodarczy Brodnicy
 6. Mikroregion brodnicki
 7. Mikroregion rypiński
- III. Subregion inowrocławski
 - A. Okręg gospodarczy zachodniokujawski
 1. Mikroregion inowrocławski
 2. Mikroregion gniewkowski
 3. Mikroregion mogileński
 - B. Okręg pograniczny gnieźnieńsko-koniński
 4. Mikroregion trzemesznieński
 5. Mikroregion radziejowski
- IV. Subregion wrocławski
 - A. Okręg gospodarczy wschodniokujawski
 1. Mikroregion wrocławski
 2. Mikroregion brzesko-kujawski

- 3. Mikroregion chodecki
- B. Samodzielny mikroregion lipnowski
- V. Subregion grudziądzki
 - A. Okręg gospodarczy północnochełmiński
 - 1. Mikroregion grudziądzki
 - 2. Mikroregion jabłonowski
 - B. Okręg gospodarczy Świecia-Chełmna
 - 3. Mikroregion chełmiński
 - 4. Mikroregion świecki
- VI. Subregion chojnicko-tucholski
 - 1. Mikroregion chojnicki
 - 2. Mikroregion sępoleński
 - 3. Mikroregion tucholski
 - 4. Mikroregion czerski.

Użycie w powyższym schemacie terminu „okręg gospodarczy” nie wynika z wprowadzenia do klasyfikacji taksonomicznej nowego rzędu, pośredniego między sub- a mikroregionem, lecz z celowości wyodrębnienia grup mikroregionów ściślej bądź luźniej związanych z miastem subregionalnym. W porównaniu z koncepcjami regionalizacji strefowej i węzłowej byłego woj. bydgoskiego, niniejszy schemat regionalizacji kompleksowej charakteryzuje się większą ekspozycją cech węzłowości, przy delimitacji jednostek przestrzennych w południowo-zachodniej części regionu, oraz umiarkowanym kompromisem w stosowaniu cech węzłowości i strefowości w części północno-wschodniej (ryc. 6).

Wydzielenie kompleksowych subregionów bydgoskiego i inowrocławskiego nie przysparzało żadnych trudności, gdyż układ węzłowy pokrywa się tutaj prawie całkowicie z układem strefowym, podkreślając dodatkowo znaczne zaawansowanie rozwoju potencjału węzłowości obu miast.

Ziemia Chełmińska, na krańcach której dynamicznie wzrastał potencjał węzłowości Torunia. Grudziądzka oraz Brodnicy, uległa podziałowi na dwie jednostki przestrzenne, zorientowane wzdłuż wytwarzających się nad Wisłą (Chełmno-Świecie – Grudziądz – Nowe) i Drwęcą (Toruń – Golub-Dobrzyń – Brodnica) układów węzłowo-pasmowych. Dalszą konsekwencją powyższego było oddanie przez strefowy subregion Borów Tucholskich pow. świeckiego kompleksowemu subregionowi grudziądzkiemu. Pociągnęło to za sobą przekształcenie Borów Tucholskich w subregion chojnicko-tucholski o przewadze struktury węzłowej.

Zaliczenie z kolei powiatów aleksandrowskiego i rypińskiego do kompleksowego subregionu toruńskiego poważnie uszczupliło strefowe subregiony Kujaw Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej. Ponieważ Kujawy Wschodnie skurczyły się zasadniczo do pow. włocławskiego, a wpływ potencjału węzłowości Włocławka objął duże obszary na północ od Wisły – na ich miejscu powstał (zamiast wspomnianych subregionów strefowych) kompleksowy sub-

region wrocławski rozwinięty po obu brzegach Wisły. Świadczy to o zbliżającym się kresie ekonomicznej odrębności Ziemi Dobrzyńskiej.

Wyłoniony ostatecznie układ sześciu ekonomicznych subregionów kompleksowych podlegać będzie oczywiście dalszej ewolucji – nie tylko na skutek przeobrażeń ekonomiczno-społecznych lat przyszłych, ale i stopniowego zanikania szeregu elementów materialnej spuścizny lat minionych oraz przeobrażeń środowiska wprzęgniętego w służbę człowieka.

V. DALSZY EWOLUCJA STRUKTURY REGIONALNEJ

Ogólna sytuacja ekonomiczna oraz struktura gospodarczo-przestrzenna regionu bydgosko-toruńskiego nie prezentują cech stabilności ani tym bardziej zastoju. Stąd też wynika konieczność traktowania wszelkich podziałów regionalnych, opartych na tych przesłankach, jako chwilowego przekroju stale zmieniającego się obrazu ewoluującej struktury przestrzennej danego terytorium. Samo jednak poznanie przeszłości historycznej oraz aktualnych trendów gospodarczych nie wystarczy do określenia tempa i kierunków dalszych zmian kompleksowej struktury regionalnej omawianego regionu. Metod ekstrapolacji nie da się tutaj zastosować co najmniej z dwóch przyczyn – po pierwsze, spontaniczemu do niedawna rozwojowi ekonomiczno-społecznemu przeciwstawi się perspektywnie planowany rozwój regionu, a po drugie, silnym do niedawna wpływom środowiska geograficznego przeciwstawi się coraz dalsza, planowa, ingerencja człowieka. Tak więc przesłanki przyszłego rozwoju tego obszaru wytyczają niejako kierunki ewolucji obecnej struktury regionalnej, której „ogólna integralność” ustępować będzie w coraz większym stopniu treściom ekonomicznym.

Założenia ostatniego perspektywnego planu regionalnego dla byłego woj. bydgoskiego na czołowe miejsce wysuwały następujące czynniki rozwoju: zasoby środowiska (z surowcami mineralnymi, zasobami wodnymi oraz żyznymi glebami), dogodne położenie geograficzno-komunikacyjne, zainwestowanie sieciowe (zwłaszcza gęstą sieć komunikacyjną i energetyczną oraz rozwiniętą miejską sieć osadniczą), wreszcie zasoby siły roboczej o dość wysokim poziomie kultury technicznej.

Podstawowe zasady określające kierunki i tempo perspektywnego rozwoju to: optymalne wykorzystanie czynników rozwoju, utrwalenie funkcji przemysłowo-rolniczej regionu przez utrzymanie czołowych pozycji w kraju w produkcji przemysłowej i rolniczej, transporcie, zatrudnieniu i tworzeniu dochodu narodowego, wreszcie zapewnienie wzrostu spożycia do poziomu nie niższego niż przewidywana w okresie perspektywnym średnia ogólnokrajowa. Realizacja powyższych zamierzeń musi pociągnąć za sobą daleko idące i trwałe zmiany w rozmieszczeniu elementów infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej, które z kolei wpłyną na kierunki i dynamikę dalszej ewolucji struktury regionalnej.

Nie przewiduje się przeobrażenia środowiska geograficzno-przyrodniczego

na skalę, która mogłaby uzasadnić wprowadzenie poważniejszych zmian do schematu naturalnej regionalizacji. Przewiduje się uruchomienie nowej kopalni soli kamiennej w rejonie Mogilna bądź Lubienia pod Włocławkiem oraz zakładów ceramicznych na łąkach poznańskich i wstęgowych w pradolinach Wisły i Noteci. Jeśli chodzi o gospodarkę zasobami wodnymi, to kontynuować się będzie realizację kaskady Wisły przez budowę stopnia hydroenergetycznego w rejonie Ciechocinka oraz zbiorników retencyjnych na mniejszych rzekach i jeziorach. O ile nie zostanie rozpoczęta realizacja kanału centralnego, przetrucającego wody ze zbiornika włocławskiego do dorzeczy górnej Warty i Pilicy, to obszar poważnych deficytów wodnych może ogarnąć część Kujaw w dorzeczu Zgłowiączki oraz górnej Noteci. Jak widać z powyższego, koncentracja zagadnień surowcowych i wodnych wiąże się przestrzennie bardzo wyraźnie z przebiegiem antyklinorium kujawsko-pomorskiego oraz pradolin Wisły i Noteci.

Dzięki kompleksowym, planowym przedsięwzięciom powstrzymane zostaną procesy tzw. stepowienia Kujaw, wylesiania słabszych gruntów, zanieczyszczenia wód gruntowych itp. Chociaż zakłada się wzrost areалу zalesionego w omawianym regionie z 21 do 24%, to jednak nie wpłynie to na zmiany przebiegu granic głównych masywów leśnych, stanowiących czynnik regionalizacji geograficzno-przyrodniczej.

Natomiast pewnej zmianie ulegnie położenie geograficzno-komunikacyjne badanego regionu, co może brzmieć jak paradoks – nastąpią jednak przesunięcia w przestrzennym rozmieszczeniu potencjału gospodarczego ościennych województw oraz nowy układ szlaków tranzytowych łączących nowo powstałe okręgi w Polsce.

Przewiduje się, że w okresie 20-lecia 1971 – 1990 ludność regionu powiększy się o blisko pół miliona, osiągając prawie 2,5 mln osób. Zaznaczyć przy tym należy, że wzrost ma się dokonać własnymi siłami regionu, gdyż przewidywany bilans migracji międzywojewódzkich będzie bliski zeru. Poważnym zmianom ulegnie struktura społeczno-zawodowa ludności. Odsetek utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych (zwłaszcza usług) ma wzrosnąć z 58% do 80% ogółu ludności.

Konsekwencją powyższych przeobrażeń powinny być zmiany w przestrzennej strukturze demograficznej regionu, wynikające z odpływu zbędnych na wsi nadwyżek ludności rolniczej do wielkich i średnich miast oraz przepływu ludności z terenów tradycyjnie nadwyżkowych w siłę roboczą (Kujawy Wschodnie, Ziemia Dobrzyńska) na obszary deficytowe (Kujawy Zachodnie, dolina dolnej Wisły). Ostatecznym efektem dynamiki demograficznej będzie dalszy wzrost urbanizacji, której wskaźnik ma dojść do 67%, a liczba mieszkańców pięciu największych miast regionu znacznie przekroczy obecne zaludnienie wszystkich 58 miast i osiągnie ponad milion osób.

Zatrudnienie w przemyśle ma osiągnąć w 1990 r. ponad 350 tys. osób, a wartość produkcji globalnej przemysłu w tym samym okresie ma przekroczyć 400 mld zł. W strukturze gałęziowej i dynamice rozwoju przodować będą nadal: przemysł elektromaszynowy i chemiczny, a na drugim miejscu

rolno-spożywczy i lekki. Z planowanego przyrostu zatrudnienia trzy czwarte osób powinno znaleźć pracę w obiektach przemysłowych okręgu doliny dolnej Wisły, a więc Bydgoszczy, Torunia, Włocławka, Grudziądza, Chełmna i Świecia, a reszta w zachodniokujawskim okręgu przemysłowym z Inowrocławiem na czele bądź w nowo powstającym przemyśle, zlokalizowanym w mniejszych ośrodkach, takich jak: Chojnice, Brodnica, Rybin, Nakło i inne.

Rolnictwo pozostanie drugim, najważniejszym po przemyśle, działem gospodarki narodowej w regionie. Mimo spadku zatrudnienia wartość produkcji globalnej rolnictwa ma wzrosnąć 2,5-krotnie, a pod względem produkcji towarowej powinno zostać utrzymane czołowe miejsce w kraju. W strukturze produkcji rolniczej preferowana będzie produkcja żywca i mleka oraz buraków cukrowych i pszenicy. Próba rejonizacji rolniczej wyznacza największe zadania produkcyjne rejonom Kujaw Zachodnich i Ziemi Chełmińskiej, dalej rejonom bydgoskiemu i Kujaw Wschodnich.

Jeśli chodzi o przedsięwzięcia komunikacyjne, które mogą wpłynąć na dalszą ewolucję struktury regionalnej, to w pierwszej kolejności wymienić trzeba założenia elektryfikacji linii kolejowych: Bydgoszcz – Gdynia, Gniezno – Chojnice, Toruń – Poznań, Toruń – Malbork i Bydgoszcz – Kutno, dalej budowę autostrad: Łódź – Toruń – Gdańsk i Poznań – Bydgoszcz – Gdańsk, oraz przebudowę drogi wodnej dolnej Wisły do nośności ponad 1000 ton. Inne przedsięwzięcia inwestycyjne (z wyjątkiem projektu budowy linii kolejowej Inowrocław – Włocławek – Płock) będą miały charakter raczej lokalny. Największy awans w hierarchii węzłów komunikacyjnych o znaczeniu krajowym przypadnie Inowrocławowi i Świeciu.

Założenia planu perspektywicznego regionu bydgosko-toruńskiego przewidyują szereg pociągnięć, zmierzających do wzmocnienia ponadregionalnych funkcji usługowych, pełnionych przez większe ośrodki miejskie. I tak zakłada się dalszą poważną rozbudowę Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy. Funkcje uzdrowiskowe rozwijać się będą w Inowrocławiu oraz pasie ciechocińskim, a ośrodkami turystycznymi na skalę ogólnokrajową pozostaną: Toruń, Chełmno, Kruszwica i wiele innych. Bydgoszcz i Toruń rozwiną funkcje kulturalne (opera i filharmonia, telewizja, teatry, muzea, towarzystwa naukowe itp.), w czym sekundować będą również mniejsze ośrodki, jak Włocławek, Grudziądz, Inowrocław, Chełmno, Brodnica czy Chojnice.

Ostatecznym efektem rozwoju i zmian w rozmieszczeniu sił wytwórczych oraz urzędzeń usługowych na terenie regionu bydgosko-toruńskiego będzie dalszy wzrost jego urbanizacji, a w szczególności zmiany strukturalne w miejskiej sieci osadniczej. Założenia planu regionalnego uwzględniają nierównomierne tempo wzrostu miast i większych osiedli – w zależności od roli, jaką będą miały do spełnienia w przyszłości. W efekcie założenia powyższe przewidują osiągnięcie w 1990 r. następującej liczby mieszkańców przez największe miasta regionu: Bydgoszcz 450 tys., Toruń 220 tys., Włocławek 140 tys., Grudziądz 120 tys., Inowrocław 90 tys., zespół Chełmno – Świecie 55 tys. oraz Chojnice 45 tys. Spośród wszystkich elementów stru-

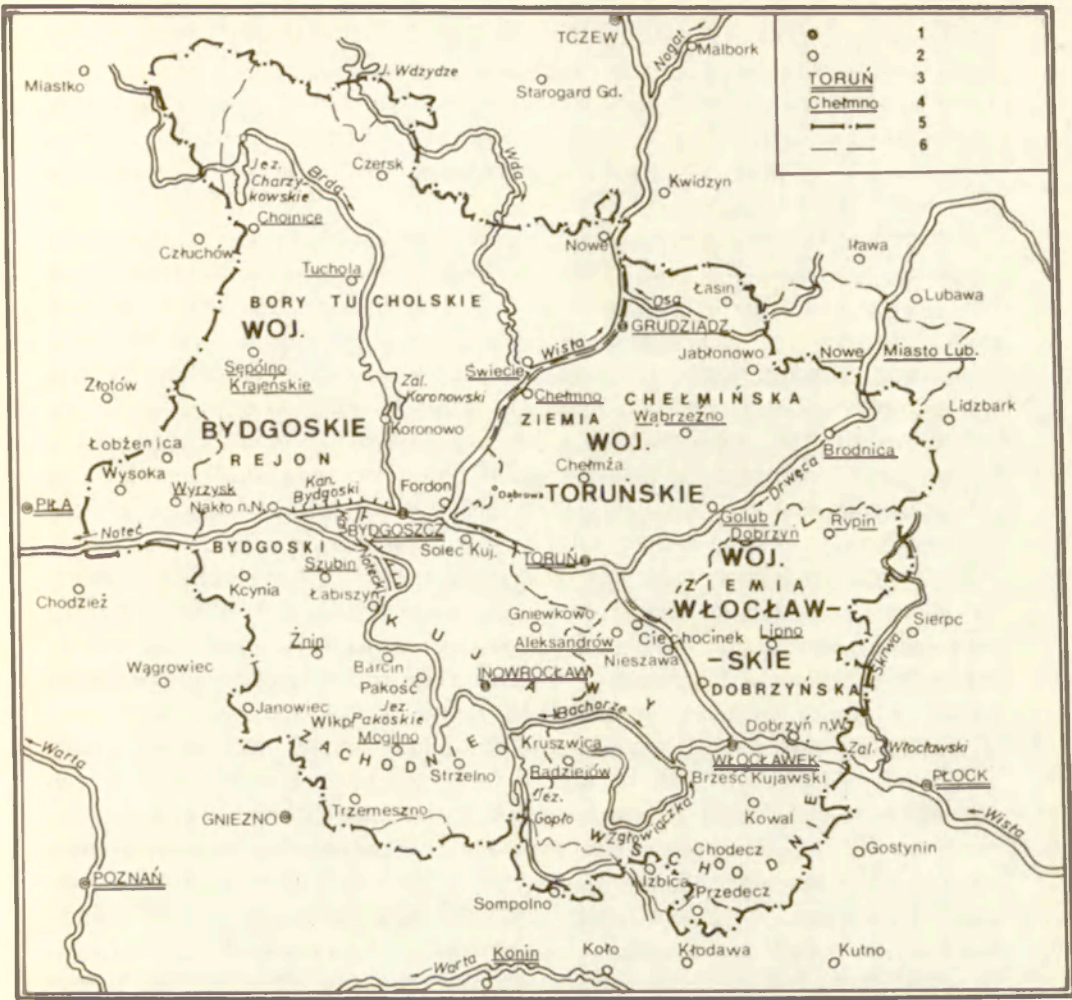
ktury regionalnej właśnie dynamika miejskiej sieci osadniczej odgrywa największą rolę w w ewolucji tejsze struktury, przyczyniając się bezpośrednio do rozwoju układów o charakterze węzłowym oraz do stagnacji, a nawet rozpadu układów o charakterze strefowym.

Aktualna struktura regionalna wykształcona w ramach historycznych procesów rozwojowych ewoluować będzie w tempie i w kierunkach inspirowanych lub wręcz narzucanych decyzjami planistycznymi. Jak wynika z dokonanego przeglądu założeń perspektywicznego rozwoju regionu bydgosko-toruńskiego, najsilniej rozwijać się będą obszary położone w zapleczu wielkich i średnich miast, węzłów komunikacyjnych i ośrodków przemysłowych, jak również obszary o dobrych glebach i odpowiednim klimacie, zasobne w surowce mineralne i rolnicze, posiadające dogodne warunki gospodarki wodno-ściekowej, a więc rejony najbardziej atrakcyjne, zapewniające najszybszy wzrost dochodu narodowego oraz stopy życiowej ludności. Obecnie kształtują się wyraźnie dwa takie obszary, a mianowicie dolina dolnej Wisły oraz Kujawy Zachodnie.

Obszar doliny dolnej Wisły składa się zasadniczo z 4 silnych subregionów węzłowych „nanizanych” na rzekę Wisłę, a mianowicie Torunia, Bydgoszczy, Włocławka i Grudziądz, między którymi zachodzą tendencje do tworzenia się jeszcze innych regionów węzłowych w randze mikroregionów, np: Chelma – Świecia czy Ciechocinka – Aleksandrowa. Zetknięcie się wspomnianych wyżej jednostek oraz pogłębianie funkcjonalno-przestrzennych kontaktów z sąsiednimi regionami spowoduje w niedalekiej przyszłości wykształcenie się zwartego układu węzłowo-pasmowego sięgającego od Płocka po Tczew. Na odcinku rzeki długości około 200 km zlokalizowanych będzie co najmniej 10 stałych przejść, 4 wielkie (średnio ćwierćmilionowe) ośrodki miejskie oraz potężny przemysł chemiczny, elektro-maszynowy, papierniczy, tekstylny i spożywczy. Na wspomnianym obszarze znajdować się będzie 70–85% ogółu ludności miejskiej i zatrudnienia przemysłowego regionu.

Kujawy Zachodnie to obszar położony wokół Inowrocławia, którego silny rozwój oparty będzie na dalszym wykorzystaniu bogatej bazy surowców mineralnych i rolniczych oraz gęstej sieci komunikacyjnej i osiedleńczej. Nasilenie procesów industrializacji i urbanizacji jest tutaj podobne jak na obszarach nadwiślańskich, jednakże kłopoty z wodą stanowiąc będą naturalną zaporę dla przeinwestowania tego rejonu. Mimo to już dzisiaj mówi się o powstawaniu zachodniokujawskiego okręgu przemysłowego, od Barcina po Radziejów i od Mogilna po Gniewkowo – z dominującymi gałęziami: sodowo-solną, cementowo-wapienniczą i spożywczo-rolną.

Realizacja perspektywicznych planów rozwoju regionu bydgosko-toruńskiego prowadzić będzie do stopniowej likwidacji najjaskrawszych, negatywnych pozostałości okresów historycznych, do zacierania granic dawnych jednostek regionalizacji historycznej. Dynamika ekonomicznych układów węzłowych i kompleksowych rozsądza w coraz większym stopniu przyrodnicze i historyczne układy o przeważającym charakterze strefowym, przyczyniając się do tego, że w problematyce ogólnej regionalizacji syntetycznej (całościowej) przesłanki społeczno-gospodarcze zdobywają decydującą przewagę.

Ryc. 7. Zmiany w podziale administracyjnym regionu (1 VI 1975)

1 - miasta na prawach powiatu do 1975 r.; 2 - inne miasta; 3 - stolice nowych województw; 4 - stolice byłych powiatów.
 5 - granica woj. bydgoskiego z okresu 1951-1975; 6 - granice nowych województw utworzonych na tym terenie 1 VI 1975 r.;
 (Uwzględniono także nazwy regionów historycznych.)

Fig. 7. The new administrative units created in 1 VI 1975

1 - towns which had a higher administrative character till 1975; 2 - other towns; 3 - the capitals of new voivodship; 4 - the district towns till 1975; 5 - borders of voivodship Bydgoszcz in the years 1945-1975; 6 - borders of new voivodship created in 1975;

Sieć osadnicza – jako spuścizna żywiłowej działalności człowieka w minionych epokach – powoli ustępuje miejsca systemom osadniczym, zaprogramowanym i realizowanym przez planistów gospodarczych i przestrzennych. Koncentracja przemysłu i ludności w wielkich i dużych miastach prowadzi do dalszego rozwoju konurbacji i aglomeracji, które z kolei przechodzą w regiony zurbanizowane.

Pojęcie aglomeracji bydgosko-toruńskiej, które około 1970 r. pojawiło się w centralnych instytucjach planowania gospodarczego oraz w pracowniach urbanistów-futurologów, jest jednym z najbardziej kontrowersyjnych zjawisk z pogranicza teorii geograficznej i praktyki planistycznej w naszym kraju w ostatnich latach. Z jednej strony oba miasta – oddzielone 30-kilometrowym pasem lasów, wydm i podmokłych łąk (który z wielu przyczyn nigdy nie będzie mógł być zabudowany) oraz rozwijające się w ekscentrycznych kierunkach – nie tylko nie stanowią żadnej aglomeracji, ale nawet dalekie są od momentu stania się konurbacją złożoną z dwóch aglomeracji. Z drugiej zaś strony oba miasta stanowią substytut jednej makroregionalnej metropolii, która winna była rozwinąć się w przeszłości w samym środku Kotliny Toruńsko-Bydgoskiej jako centralny ośrodek dla Kujaw z Pałukami i Krajną oraz Ziemi Chełmińskiej i Dobrzyńskiej, na samym styku integralnych makroregionów Wielkopolski, Pomorza i Mazowsza, w środku trójkąta utworzonego przez ich stolice: Poznań, Gdańsk i Warszawę.

Jednakże najsilniejsza i najtrwalsza z granic omawianych w tej pracy przecina Kotlinę Toruńsko-Bydgoską, co stało się przyczyną rozwoju odrębnych ośrodków miejskich na dwóch węzłach hydrograficznych tej kotliny: zachodnim (Wisła – Brda) i wschodnim (Wisła – Drwęca). Wspomniana granica zanikła formalnie dopiero w 1938 r. oraz w okresie 1945–1975 r. Współpraca Bydgoszczy i Torunia winna objąć wspólne i uzupełniające się pełnienie funkcji ponadregionalnych oraz odrębną i niezależną obsługę administracyjno-społeczną zapleczy obu ośrodków. Posiada to kapitalne i bezprecedensowe w skali kraju¹⁵ znaczenie dla dalszego rozwoju regionu bydgosko-toruńskiego jako integralnego mezoregionu, a może w przyszłości i makroregionu, w strukturze regionalnej kraju.

Na podstawie analizy perspektywicznych trendów rozwoju regionu bydgosko-toruńskiego można przewidywać dalsze nasilenie procesów rozpadu regionów strefowych, przy równoczesnym pojawianiu się nowych jednostek o charakterze węzłowym. W pierwszej kolejności należy spodziewać się umocnienia węzłowych subregionów: toruńskiego, włocławskiego i grudziądzkiego. Mikroregion węzłowy Brodnicy nie ma szans na awansowanie bez powiększenia go kosztem zaplecza Iławy czy Działdowa.

Okazuje się, że jednostki regionalne o charakterze strefowym, a nawet szczytkowym, posiadają mniej lub bardziej rozwinięte ośrodki, mogące stać

¹⁵ Pary miast Kielce – Radom, Zielona Góra – Gorzów, Rzeszów – Przemyśl, Koszalin – Słupsk reprezentują znacznie mniejszy potencjał demograficzny i produkcyjno-usługowy, a poszczególne ośrodki są bardziej oddalone od siebie.

się w przyszłości załączkami nowych subregionów czy mikroregionów o charakterze węzłowym; natomiast wykształcone subregiony o charakterze węzłowym posiadają tendencję do przyspieszenia wzrostu ośrodka centralnego kosztem wchłoniętych uprzednio ośrodków peryferycznych. W subregionie chełmińskim szanse „emancypacji” posiada Wąbrzeźno, w dobrzyńskim – Brodnica, a może i Rypin, w Borach Tucholskich – może Tuchola i Czersk, w krajeńskim – może Sępólno bądź Więcbork, w pałuckim – Żnin, natomiast we wschodnio-kujawskim – żaden ośrodek.

Z drugiej strony w subregionach bydgoskim i inowrocławskim zauważa się pogłębiający dystans między Bydgoszczą a Naklem czy Szubinem oraz między Inowrocławiem a Radziejowem czy Mogilnem. Wspomniane (z wyj. Nakla) ośrodki peryferyczne coraz bardziej upodobniają się do miast-satelitów ośrodka centralnego.

Rozwój i awans jednych regionów posiada swoje przeciwieństwo w postaci degradacji taksonomicznej innych regionów i ich stolic, otoczonych coraz to pęczniejącymi łańcuchami nowych sub- i mikroregionów węzłowych. Proces powyższy powoduje w konsekwencji spadek znaczenia ośrodków miejskich, znajdujących się wewnątrz lub na pograniczu kurczących się jednostek, co dotknęło takie miasta jak Nakło, Chełmżę i Brześć Kujawski, nie licząc mniejszych: Żnina, Dobrzyń, Radzyna. Zanotowano nawet spadek potencjału komunikacyjnego węzłów kolejowych: Unisławia, Kowalewa czy Pruszcza-Bagienicy.

Analizując ewolucję perspektywicznego różnicowania się regionu bydgosko-toruńskiego widzimy, że silniejszą dynamiką kompleksowego rozwoju charakteryzować się będą subregiony bydgoski i inowrocławski oraz położone nad dolną Wisłą – toruński, włocławski i grudziądzki, a więc obszary, które dzisiaj stanowią zurbanizowane i uprzemysłowione Kujawy Zachodnie oraz obszar doliny dolnej Wisły.

Wydaje się, że nowy podział administracyjny, utworzony w 1 VI 1975 r., stwarzający 3 województwa w regionie bydgosko-toruńskim (ryc. 7) ma szanse długiego przetrwania i stabilizacji, pod warunkiem dokonania drobnych korekt granicznych, uwzględniających autentyczne i utrwalone ciężenia do wielkich ośrodków, oparte dodatkowo o rozwinięty system infrastruktury technicznej. Z tego względu trzeba stwierdzić, że: Trzemeszno i Janowiec Wielkopolski mają znacznie silniejsze powiązania z Gnieznem niż Bydgoszczą, Gniewkowo i Ciechocinek z Toruniem niż z Bydgoszczą i Włocławkiem, Przedecz z Włocławkiem niż z Koninem, Lidzbark Welski z Toruniem niż z Ciechanowem. Nowe z Grudziądzem niż z Bydgoszczą oraz Czarnowo z Bydgoszczą niż z Toruniem.

Można przypuszczać także, że nowe podziały terytorialne nie powinny zmniejszyć, lecz w wielu wypadkach nawet zwiększyć powiązania funkcjonalne, gospodarcze i kulturalne również między województwami powstałymi na obwodzie regionu bydgosko-toruńskiego; zwłaszcza związki z Piłą, Płockiem, Gdańskiem i Elblągiem będą niewątpliwie znacznie ściślejsze niż dotąd.

LITERATURA

- Ałampiew P. 1959, *Ekonomiczeskoje rajonowanie SSSR*, t. I, Moskwa.
- Arnold S. 1951, *Geografia historyczna Polski*, PWN, Warszawa.
- 1965, *Historia miast polskich w zarysie*, [w:] *Miasta polskie w 1000-leciu*, Ossolineum, Warszawa – Wrocław.
- Atlas historyczny Polski*, 1967, PPWK, Warszawa – Wrocław.
- Atlas województwa bydgoskiego*, 1973, KPTK Bydgoszcz, Wyd. Geol., Warszawa.
- Barbag J. 1964, *O miejsce geografii politycznej w systemie nauk o ziemi*, „Czas. Geogr.” t. 35, z. 3–4.
- 1968, *Współczesne problemy geografii politycznej*, „Przegl. Geogr.” t. 40.
- Berezowski S. 1959, *Problem podziału Polski na regiony gospodarcze*, „Gosp. Plan.” nr 3.
- 1963, *Nasza ankieta regionalna*, „Poznaj Świat” nr 10.
- 1964, *Wstęp do regionalizacji gospodarczej*, SGPiS, Warszawa.
- 1965, *Regionalizacja gospodarcza*, [w:] *Geografia ekonomiczna Polski*, PWN, Warszawa.
- 1966, *Przyszły model regionu*, „Polityka” nr 21 i 22.
- 1969a, *Ekonomiczna struktura przestrzenna regionu warszawskiego*, „Czas. Geogr.” t. 40 z. 2.
- 1969b, *Komunikacja*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa.
- 1969c, *Ludność i osadnictwo*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa.
- 1969d, *Powiązania gospodarcze i ogólne rozmieszczenie sił wytwórczych*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa.
- Berry B. J. L. 1966, *Essays on commodity flow and the spatial structure of Indian economy*, „Research Paper” No 111, Dep. Geogr. Univ. of Chicago.
- Bieniak J. 1963, *Rola Kujaw w Polsce Piastowskiej*, „Ziemia Kujawska” t. I, Inowrocław.
- 1967, *Rys historyczny woj. bydgoskiego*, [w:] *Województwo bydgoskie – Przewodnik, Sport i Turystyka*, Warszawa.
- Biskup M. 1967, *Okres kształtowania się państwa polskiego i Rzeczypospolitej*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Borkiewicz A. 1956, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w latach 1815–1918*, „Dok. Geogr.” z. 4a.
- Bujak F. 1931, *Uwagi o projekcie nowego podziału państwa na województwa*, Warszawa.
- Bydgoskie w dwudziestoleciu 1945–1965*, 1967, Wyd. Morskie, Gdynia.
- Bydgoskie – rozwój województwa w Polsce Ludowej*, 1970, PWN, Warszawa.
- Chojnicki Z. 1961, *Analiza przepływów towarowych w Polsce*, „Studia KPZK PAN” t. 1.
- 1970, *Podstawowe tendencje metodologiczne współczesnej geografii ekonomicznej*, „Przegl. Geogr.” t. 42, z. 2.
- Christaller W. 1933, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena.
- Czarczyński P., Zająkała Cz. 1970, *Gospodarka województwa*, [w:] *Bydgoskie – rozwój województwa w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa.

- Czyż T. 1971, *Zastosowanie metody analizy czynnikowej do badania ekonomicznej struktury regionalnej Polski*, Prace Geogr. nr 92, IG PAN.
- Czyżewski J. 1947, *Kilka uwag w związku z zagadnieniem regionów antropogeograficznych Polski*, „Czas. Geogr.” t. 18.
- Delimitacja obszarów zurbanizowanych*, 1970, „Biul. KPZK PAN” nr 57.
- Domanski R. 1963, *Zespoły sieci komunikacyjnych*, Warszawa.
- 1970, *Syntetyczna charakterystyka obszaru Okręgu Przemysłowego Konin – Łęczyca – Inowrocław*, PWN, Warszawa.
- Drzewiecki M. 1966, *Rozmieszczenie środków trwałych w woj. bydgoskim*, „Przegl. Geogr.” t. 38, z. 1.
- Dzieje ziem województwa bydgoskiego*, 1967, (praca zbiorowa), [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Dziwowski K. 1954, *Planowanie przestrzenne a podnoszenie regionów zacofanych*, „Gosp. Plan.” nr 1.
- 1957, *Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce*, „Przegl. Geogr.” t. 29, z. 4.
- 1960, *Problems of regional structure of Poland*, „Przegl. Geogr.” t. 32 (Suppl.).
- 1961, *Elementy teorii regionu ekonomicznego*, „Przegl. Geogr.” t. 33, z. 4.
- 1967a, *Regionalizacja i sieć osadnicza*, „Gosp. i Adm. Ter.” nr 1.
- 1967b, *Teoria regionu ekonomicznego*, „Przegląd. Geogr.” t. 39, z. 1.
- 1968, *Prognoza rozwoju nauk geograficznych*, „Przegl. Geogr.” t. 40, z. 1.
- 1971a, *Hipoteza przekształceń sieci osadniczej w Polsce do roku 2000*, [w:] *Prognozy rozwoju sieci osadniczej – Polska 2000*, PAN, Ossolineum, Wrocław – Warszawa.
- 1971b, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast – studium rozwoju pojęć, metod i ich zastosowań*, Prace Geogr. nr 87, IG PAN.
- Dziwowski K., Wróbel A. 1964, *Regional structure and economic regions of Poland*, „Geogr. Polon.” nr 4.
- Eberhardt P. 1968, *Wielkie miasta jako ośrodki koncentracji działalności gospodarczej i społecznej w Polsce*, Warszawa.
- 1970a, *Rola regionalna wielkich miast polskich w świetle powiązań demograficznych i kulturalnych*, „Przegl. Geogr.” t. 42, z. 2.
- 1970b, *Rola wielkich miast w strukturze regionalnej powiązań przestrzennych w Polsce*, „Biul. KPZK PAN” nr 58.
- Ernst J. 1932, *Regiony geograficzno-rolnicze Polski*, „Czas. Geogr.” t. 10.
- Fajferek A. 1964, *Region ekonomiczny – obiektywnie istniejąca kategoria geograficzno-ekonomiczna*, „Gosp. Plan.” nr 3.
- 1965, *Region ekonomiczny oraz metody analizy regionalnej*, WSE, Kraków.
- Fiedorowicz K. 1971, *Prognoza systemu transportowego kraju do 2000 roku*, Kom. Plan. przy R. M., Warszawa.
- Fierla I. 1969, *Przemysł*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa.
- Galon R. 1934, *Dolina dolnej Wisły*, „Bad. Geogr. nad Polską Pól.-Zach.” z. 12–13, Poznań.
- 1947, *Podział Polski północnej na krainy naturalne*, „Czas. Geogr.” t. 18.
- 1967, *Położenie, zasadnicze cechy geograficzne i regiony naturalne*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- 1970, *Ogólna charakterystyka regionu*, [w:] *Bydgoskie – rozwój województwa w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa.
- 1972, *Pojezdźce Pomorskie i przyległe wysoczyzny jeziorne*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2: *Niż Polski*, PWN, Warszawa.
- Geografija nasilenija i nasielonych punktow SSSR*, 1967, Moskwa – Leningrad.
- Gloger Z. 1900, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Warszawa.

- Głębocki B. 1970, *Struktura przestrzenno-ekonomiczna województwa szczecińskiego*. Pozn. Tow. Przyj. Nauk, Poznań.
- Goryński J. 1967, *Koncepcje modelowe urbanizacji regionów*, „Gosp. i Adm. Ter.” nr 1.
- Gumiński R. 1948, *Próba wydzielenia dzielnic rolniczo-klimatycznych*. „Przegl. Meteorolog. i Hydrolog.” z. 1.
- Hartshorne R. 1961, *Spojrzenie na istotę geografii – podsumowanie wniosków*, „Przegl. Geogr.” t. 33, z. 4.
- Historia Pomorza*, 1972, (praca zbiorowa), Wyd. Poznańskie, Poznań.
- Hoff T. 1963, *Niektóre zagadnienia teoretyczne i praktyczne regionalizacji gospodarczej w Polsce*, „Gosp. Plan.” nr 2.
- Hohendorff E. 1967, *Klimat*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Isard W. 1965, *Metody analizy regionalnej*, PWN, Warszawa.
- James P. E. 1954, *The Field of Geography*, „Amer. Geogr.”, New York.
- Janiszewski M. 1959, *Regiony geograficzne Polski*, Warszawa.
- Jastrzębski W. 1970, *Zarys dziejów ziem województwa*, [w:] *Bydgoskie – rozwój województwa w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa – Poznań.
- Jelonek A. 1967, *Ludność miast i osiedli na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, „Dok. Geogr.” z. 3/4.
- Jerczyński M. 1970, *Zagadnienia zróżnicowania struktury społeczno-gospodarczej większych miast w Polsce*, „Przegl. Geogr.” t. 42, z. 2.
- 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast – metody pośrednie identyfikacji i pomiaru*, Prace Geogr. nr 87, IG PAN.
- Kawalec W. 1965, *Okręgi przemysłowe i regiony ekonomiczne w Polsce*, PWE, Warszawa.
- Kielczewska-Zaleska M. 1947, *O położeniu Torunia*, „Czas. Geogr.” t. 18.
- 1952, *Województwo bydgoskie*, Wiedza Powsz., Warszawa.
- 1972, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa – Wrocław.
- Kimble G. H. T. 1957, *O brakach ujęcia regionalnego*, „Przegl. Zagr. Lit. Geogr.” nr 3/4.
- Kolosowski N. 1955, *Kompleks przemysłowo-terytorialny w radzieckiej geografii ekonomicznej*, „Przegl. Zagr. Lit. Geogr.” nr 3.
- Kondracki J. 1960, *Types of natural landscape (Geographical Environment) in Poland*, „Przegl. Geogr.” t. 32, (Suppl.).
- 1961, *W sprawie terminologii i taksonomii jednostek regionalnych w geografii fizycznej Polski*, „Przegl. Geogr.” t. 33., z. 1.
- 1968, *Fizycznogeograficzna regionalizacja Polski i krajów sąsiednich w systemie dziesiętnym*, [w:] *Problemy regionalizacji fizycznogeograficznej*, Prace Geogr. nr 69, IG PAN.
- Kostrowicki J. 1947–1948, *Zagadnienia regionalizacji kraju. Studium Planu Krajowego*, t. I i II, GUPP, Warszawa.
- 1961, *Środowisko geograficzne Polski*, PWN, Warszawa.
- 1967, *Zagadnienia specjalizacji i integracji w geografii ekonomicznej*, „Przegl. Geogr.” t. 39, z. 1.
- Kostrowicki J., Szczęsny R. 1969, *Rolnictwo*, [w:] *Struktura przestrzenna gospodarki narodowej Polski*, PWE, Warszawa.
- Kowalski J. 1964, *Regionalizacja Polski a programowanie śródmieść*, „Miasto” nr 4.
- Krażewska A. 1963, *Podział powiatu toruńskiego na jednostki geograficzno-fizyczne*, „Zesz. Nauk. UMK w Toruniu,” Nauki Mat.-Przyrod. z. 5.
- Krygowski B. 1972, *Nizina Wielkopolska*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2: *Niż Polski*, PWN, Warszawa.
- Krzyżanowski W. 1966, *Problemy gospodarki przestrzennej*, Kraków.
- Kukliński A. 1961, *Problemy badań nad lokalizacją poszczególnych gałęzi przemysłu w Polsce*, „Biul. KPZK PAN” nr 7/9.
- Kwiatkowska E. 1967, *Miasta woj. bydgoskiego*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Lenczewicz S. 1937, *Polska*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna*, T-E-M, Warszawa.
- Leszczycki S. 1965, *Zadania regionalizacji ekonomicznej*, „Przegl. Geogr.” t. 37, z. 2.

- Leszczycki S., Eberhardt P., Herman S. 1971, *Podstawowe ogniwa struktury przestrzennej Polski do roku 2000*, „Gosp. i Adm. Ter.” nr 7 – 8.
- Leszczycki S., Malisz B. 1971, *Wstępna prognoza przestrzennego zagospodarowania kraju do 2000 r.*, Kom. Plan. przy R. M., Warszawa.
- Lijewski T. 1959, *Rozwój sieci kolejowej Polski*. „Dok. Geogr.” z. 5.
– 1963, *Próba podziału Polski na regiony statystyczne*. „Przegl. Geogr.” t. 35, z. 4.
- Lösch A. 1961, *Gospodarka przestrzenna*, PWE, Warszawa.
- Maksymowicz W., Mykaj A., Szczepkowski J., Winiarski B. [i inni] 1967, *Gospodarka woj. bydgoskiego*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Malessa S. 1944, *O podziale przestrzeni Polski w roku 1939 na okręgi demograficzno-gospodarcze i regiony*, „Biul. TUP w Zjedn. Królestwie” nr 1, Londyn.
- Malisz B. 1971, *Prognoza zmian sieci osadniczej w Polsce*, [w:] *Prognozy rozwoju sieci osadniczej Polska 2000*, PAN, Ossolineum, Wrocław Warszawa.
- McKenzie R. D. 1933, *The Metropolitan Community*, New York.
Metropolis and region, 1961, Baltimore.
- Miejska sieć osadnicza studium do założeń planu regionalnego woj. bydgoskiego*, 1967, Woj. Prac. Planów Reg., Bydgoszcz (mpis).
- Mrzyglód T. 1958, *Planowanie regionalne*, Warszawa.
- Mykaj A. 1970, *Założenia rozwojowe województwa w planie perspektywicznym do 1985 r.*, [w:] *Bydgoskie rozwój województwa w Polsce Ludowej*, PWN, Warszawa.
- Natanson-Leski J. 1947, *Zagadnienia geograficzno-historyczne Pomorza*, „Zapiski Tow. Nauk. Toruńskiego” t. 13.
– 1964, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, PWN, Warszawa.
- Ocena sytuacji gospodarczej i główne problemy rozwoju woj. bydgoskiego do 1980 r.*, 1971, Woj. Prac. Plan. Reg., Bydgoszcz.
- Ornicki W. 1930, *Na marginesie kilku projektów reformy podziału administracyjnego*, [w:] *Kraków stolicą kresów południowo-zachodnich*, Kraków.
- Passendorfer E., Wilczyński A. 1961, *Przewodnik geologiczny po Kujawach i Pomorzu*, Warszawa.
- Pawłowski S. 1934, *Regionalizm geograficzny i jego rozwój w Polsce. Ruch regionalistyczny w Europie*, t. II, Warszawa.
- Piekalkiewicz J., Rutkowski S. 1927, *Okręgi gospodarcze Polski*, „Kwart. Stat.” t. 4, z. 3.
- Piskozub A. 1968, *Gniazdo Orla Białego*, Pax, Warszawa.
1970, *Kształty polskiej przestrzeni*, Pax, Warszawa.
- Planowanie aglomeracji miejskich w Polsce raport o założeniach rozwoju*, (praca zbiorowa), 1974, Inst. Kształt. Środ., Warszawa.
- Podstawowe elementy ogólnego planu regionalnego woj. bydgoskiego do roku 1985*, 1969, Prezydium WRN, Bydgoszcz.
- Podział administracyjny państwa, 1929 – 1930*, (praca zbiorowa), t. 1 – 4, Warszawa.
- Polska Atlas geograficzny*, 1966, PPWK, Warszawa.
- Problematyka podziału terytorialnego kraju*, 1974, (praca zbiorowa), „Biul. KPZK PAN”, z. 83.
- Prognozy rozwoju sieci osadniczej Polska 2000*, 1971, (praca zbiorowa), PAN, Ossolineum, Wrocław Warszawa.
- Projekt wyodrębnienia regionów metropolitalnych w Polsce*, 1968, GUS, Warszawa.
- Prusinkiewicz Z. 1967, *Gleby*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego*, 1971, GUS, Warszawa.
- Przestrzenne zróżnicowanie warunków bytowych ludności*, 1971, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyki powiatów*, 1971, GUS, Warszawa.
- Romer E. 1949, *Regiony klimatyczne Polski*, Prace Wrocl. Tow. Nauk., Ser. B, nr 16.
- Roszek L. 1967, *Rzeźba*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Róg S. 1969, *Mierniki i metody badania stopnia uprzemysłowienia w układach regionalnych*, [w:] *Mierniki rozwoju regionów*, GUS, Warszawa.

- Różycki S. Z. 1969, *Zarys geologii i geomorfologii Mazowsza w nawiązaniu do działalności człowieka*, „Czas. Geogr.” t. 40, z. 2.
- Ruch regionalistyczny w Europie*. 1934, (praca zbiorowa), t. I–III, Warszawa.
- Rutkowski J. 1953, *Historia gospodarcza Polski do 1864 r.*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Rychlowski B. 1960, *Podział Polski na regiony ekonomiczne*, „Gosp. Plan.” nr 1.
- 1965, Typy i rodzaje regionalizacji ekonomicznej, „Przeł. Geogr.” t. 37, z. 1.
 - 1967a, *Struktura regionu ekonomicznego*, „Przeł. Geogr.” t. 39, z. 1.
 - 1967b, *Regionalizacja ekonomiczna – zagadnienia podstawowe*, Prace Geogr. nr 64, IG PAN.
- Sauszkin J. 1963, *Nowoje ekonomiczeskoje rajonirowanije*, Moskwa.
- Secomski K. 1956, *Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych*, PWG, Warszawa.
- Stasiak A. 1973, *Rozwój aglomeracji miejskich w Polsce*, „Studia KPZK PAN” t. 44.
- Statystyka miast i osiedli 1945–1965*, 1967, GUS, Warszawa.
- Strefy wpływów dużych miast w świetle dojazdów do pracy*, 1973, „Stat. Reg.” GUS, nr 35.
- Studium zagadnień rozwoju kolejnictwa w woj. bydgoskim w latach 1961–1980*, (mpis), 1965, Woj. Prac Plan. Reg., Bydgoszcz.
- Szafer W. 1959, *Szata roślinna Polski*, Warszawa.
- Szczepkowski J. 1958, *Kujawy – rodzący się region przemysłowy*, (mpis), PTTK, Bydgoszcz.
- 1960, *Powiązania województwa bydgoskiego z województwami regionu nadmorskiego*, (mpis), Kom. Zagosp. Wybrzeża i Okręgów Nadmorskich, Gdańsk.
 - 1964, *Problems of industrialization and urbanization in the Lower Vistula Valley*, „Geogr. Polon.”
 - 1967, *Struktura regionalna*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań: wyd. II, 1973.
- Szczepkowski J., Graczykowski J. 1967, *Rozwój gospodarczy woj. bydgoskiego w okresie powojennym*, [w:] *Bydgoskie w dwudziestolecie 1945–1965*, Wyd. Morskie, Gdynia.
- Szczepkowski J., Śledziwski M., Winiarski B. [i inni], 1964, *Synteza i wnioski do planu regionalnego Okręgu Konin – Łęczyca – Inowrocław na lata 1961–1980*, Międzywojew. Kom. Planu Reg. Okręgu Konin – Łęczyca – Inowrocław, Poznań (mpis).
- Topolski J. 1973, *Wielkopolska przez wieki*, Wyd. Poznańskie, Poznań.
- Trzebiński W. 1955, *Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w latach 1815–1945*, „Dok. Geogr.” z. 9.
- Wakar W. 1928, *Podział Polski na okręgi gospodarcze*, „Ekonomista” t. 3, Warszawa.
- Wallis A. 1965, *Atrakcyjność miast w opinii studentów*, Warszawa.
- Welpa B. 1958, *Kierunki zmian w rozmieszczeniu sił wytwórczych w latach 1961–1975*, „Gosp. Plan.” nr 9.
- Whittlesey D. 1957, *Pojęcie regionu i metoda regionalna*, „Przeł. Zagr. Lit. Geogr.” z. 3/4.
- Wilczyński A. 1967, *Budowa geologiczna*, [w:] *Województwo bydgoskie*, PWN, Poznań.
- Winiarski B. 1971, *Przedmiot, zakres i horyzont czasowy prognoz regionalnych*, [w:] *Prognozy rozwoju sieci osadniczej – Polska 2000*, PAN, Ossolineum, Wrocław – Warszawa.
- Województwo bydgoskie*, 1965, (praca zbiorowa), [w:] *Miasta polskie w 1000-leciu*, Ossolineum, Warszawa – Wrocław.
- Województwo bydgoskie – krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, 1967, KPTK Bydgoszcz, PWN, Poznań: wyd. II, 1973.
- Województwo bydgoskie – Przewodnik*, 1967, Sport i Turystyka, Warszawa.
- Wróbel A. 1956, *Kryteria i metody delimitacji regionów gospodarczych*, „Dok. Geogr.” nr 3.
- 1960, *Województwo Warszawskie – studium ekonomicznej struktury regionalnej*, PWN, Warszawa.
 - 1961, *Nodal regions of passenger traffic in Poland*, [w:] *Problems of economic region*, Prace Geogr. nr 27, IG PAN.
 - 1963, *Region ekonomiczny – narzędzie analizy i planowania*, „Gosp. Plan.” nr 6.
 - 1965, *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*, Prace Geogr. nr 48, IG PAN.
 - 1967, *Pojęcie regionu a metoda regionalna*, „Przeł. Geogr.” t. 39, z. 1.
 - 1969, *Agregatowe i wskaźnikowe metody oceny stopnia rozwoju regionów*, [w:] *Mienniki rozwoju regionów*, GUS, Warszawa.

- 1970, *Zagadnienia delimitacji obszarów metropolitalnych*, „Biul. KPZK PAN” nr 57.
- Wróbel A. i Eberhardt P. 1963, *Regiony handlu hurtowego w Polsce*, „Przeł. Geogr.” t. 35, z. 1.
- Wrzosek A. 1935, *Z geografii komunikacyjnej Pomorza*, Toruń.
- Wstępna koncepcja rejonizacji produkcji rolniczej woj. bydgoskiego* (mpis), 1966, Woj. Prac. Plan. Reg., Bydgoszcz.
- Wstępny podział kraju na podregiony gospodarcze*, [w:] *Wstępny zarys rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w latach 1966–1985*, 1966, Kom. Plan. przy R. M., Warszawa.
- Wysocki Z. 1964, *Niektóre problemy z metody badania obrazu regionalnego Polski w okresie 20-lecia powojennego*, „Czas. Geogr.” t. 35, z. 3–4.
- 1965, *Zagadnienia taksonomii geograficznej*, „Przeł. Geogr.” t. 37, z. 2.
- 1968, *O problemie klasyfikacji i porządkowania w geografii ekonomicznej*, „Przeł. Geogr.” t. 40, z. 3.
- 1969, *W sprawie założeń programowych metod porównawczych z ekonomii regionalnej*, [w:] *Mierniki rozwoju regionów*, GUS, Warszawa.
- Założenia planu regionalnego ogólnego woj. bydgoskiego na lata 1966–1985*, 1966, Woj. Prac. Plan. Reg., Bydgoszcz (mpis).
- Założenia przestrzennego zagospodarowania Polski do 1990 r.*, 1971, Kom. Plan. przy R. M., Warszawa (mpis).
- Zaremba P. 1971, *Próba prognozy rozwoju sieci osadniczej Polski do roku 2000*, [w:] *Prognozy rozwoju sieci osadniczej – Polska 2000*, PAN, Ossolineum, Wrocław – Warszawa.
- Zawadzki S. M. 1969, *Podstawy planowania regionalnego*, Warszawa.
- 1971, *Zagospodarowanie przestrzenne Polski – założenia prognozy na rok 2000*, [w:] *Prognozy rozwoju sieci osadniczej – Polska 2000*, PAN, Ossolineum, Wrocław – Warszawa.

ПРОСТРАНСТВЕННАЯ СТРУКТУРА БЫДГОЩКО-ТОРУНЬСКОГО РАЙОНА — ЭВОЛЮЦИЯ И ДИНАМИКА

СОДЕРЖАНИЕ

Быдгощско-торуньский район характеризуется наиболее сложной в Польше региональной структурой, в результате исторического прошлого, различий в географической и природной среде, а также разнообразного уровня общественно-экономического развития и территориальной застройки отдельных районов.

В работе выяснены причины нынешней территориально-экономической ситуации района на фоне изменяющихся исторических границ административных единиц и изменяющегося значения главных городов, а также распределения преимуществ и степени использования природной среды.

В работе был использован метод картографической корреляции плоскостей, с одновременной числовой оценкой границ и центров отдельных территориальных единиц. Этот метод является не только более простым по сравнению с рядом математических методов, но ведет также к более логическому пространственному распределению явлений.

Исходя из хозяйственно-политических основ перспективного развития района, работа формулирует предложения по направлению дальнейшей эволюции его региональной структуры.

На протяжении тысячелетнего существования польского государства территория быдгощско-торуньского района была разделена между макрорегиональные единицы (провинции, области), такие как Великопольша, Приморье и Мазовще с их столицами в городах Познань, Гнезно и Калиш, Гданьск и Мальборк, Варшава и Плоцк. Кроме того, на протяжении 400 лет до 1772 г. на рассматриваемой территории существовали следующие воеводства: Инфравроцлавское, Хелминское и Брест-Куявское (рис. 4). Разделы Польши в 1772 и 1815 гг. ввели новые границы на этой территории. После второй Мировой войны, с 1945 по 1975 г., впервые весь район вошел в состав быдгощского воеводства. Новое административное деление введено 1-го июня 1975 г. До конца 18 столетия порядок главных городов с точки зрения их крупности был следующий: Торунь, Быдгош, Влоцлавек, Хелмно, Инфравроцлав, Грудзёндз. В XIX столетии имели место существенные изменения: рост значения таких городов, как Быдгош, Грудзёндз и Хойнице, упадок таких, как Хелмно, Брест Куявский и Накло.

С точки зрения природно-географической среды быдгощско-торуньского района принадлежит к Южнобалтийскому озерному краю, состоящему из Приморского озерного края и Мазурского озерного края, разделенных долиной Нижней Вислы и отделенных Ториунско-Эберсвальдской прадольной от Польской Низменности (Великопольской и Мазовецкой низменностей). Дальнейшее внутреннее дробление территории района происходит вдоль долин и параллельных им лесных поясов (рис. 3).

Картографический сравнительный анализ (графическая корреляция) подтверждает далекое сходство природно-географической структуры с исторической: Хелминскому озер-

ному краю соответствует Хелминьский край, Добжиньскому озерному краю — Добжиньский край, Куявской низменности — Куявы, части Гнезненской возвышенности — Палуки, Тухольским лесам — часть Гданьского приморья и т. д.

Анализ размещения технико-экономической и общественной инфраструктуры, а также землепользования, позволяет проводить экономическое районирование в виде двух структурных схем: зональной и узловой. Бросается в глаза сходство зонально-экономической структуры с историко-географическим и природно-географическим районированием (рис. 6). Поскольку самые крупные промышленно-городские центры быдгошко-торуньского района (Быдгош, Торунь, Влоцлавек, Грудзёндз, Хойнице, Хелмно, Свеце, Бродница, Накло), за исключением г. Иновроцлав, расположены на границах зональных районов, созданная на их базе сеть узловых районов не покрывается ни с зональной структурой, ни с административным делением.

Ввиду того, что перспективные планы развития района предполагают концентрацию капиталовложений и населения в крупных центрах расположенных над реками Висла, Нотэць и Дрвсна — зональная структура будет быстро исчезать при всё большем преобладании хозяйственной узловой структуры.

Среди большинства старых границ зональных районов образуется ленточно-узловая структура во главе с интенсивно развивающейся в промышленном плане и урбанизирующейся долиной Нижней Вислы. В этой зоне на первое место выходят города Быдгош и Торунь, занимающие центральное положение в области и в Торуньской котловине и развивающиеся на стыке крупных исторически сформировавшихся краев этой части Польши: Приморья, Куяв, Хелминьского края и Добжиньского края.

Новое административное деление, введенное с 1 июня 1975 г. учитывает существующие узловые районы, а также, в определенной мере, динамику изменений региональной структуры за последнее 30-летие.

Перевел Януш Журэк

SPATIAL DIFFERENTIATION OF THE BYDGOSZCZ-TORUŃ REGION EVOLUTION AND DYNAMICS

Summary

The region of Bydgoszcz and Toruń is characterized by the most complicated, on the scale of all Poland, regional structure. It is the result of its historical past, of its differentiated natural environment and of different stages in social and economic development as well as in spatial organization of its particular fragments.

The present study explains the causes of actual economic and spatial situation of the region in the light of analysis of changing political and administrative borders, of changing hierarchization of the most important settlements, of the disposition of various advantages and of the degree of utilizing the natural environment.

On the basis of political and economic prospects and assumptions concerning the development of the region, the study shows the trends of further evolution of its regional structure.

In the course of a thousand years long history of the Polish State, the territory of Bydgoszcz – Toruń region was divided among macroregional units (provinces), such as Great Poland, Pomerania and Mazovia with capitals at Poznań, Gniezno and Kalisz, Gdańsk and Malbork, Warsaw and Płock. Moreover for 400 till 1772 years there have been three voivodships: Inowrocław, Chełmno and Brześć Kujawski on the territory of the Bydgoszcz – Toruń region (Fig. 4).

The partitions of Poland in 1772 and 1815 introduced a new division of the region. After the second world war in 1945 till 1975, for the first time the whole region was united in one administrative unit the Bydgoszcz voivodship solved 1 VI 1975. Until the time of the partitions of Poland the hierarchy of the most important towns ran as follows: Toruń, Bydgoszcz, Włocławek, Chełmno, Inowrocław, Grudziądz – in the XIXth century essential changes occurred: Bydgoszcz, Grudziądz and Chojnice advanced, whereas Chełmno, Brześć Kujawski and Nakło declined.

With regard to the natural environment Bydgoszcz – Toruń region belongs to the South Baltic Lake Countries (Pomeranian and Mazurian) divided by the ravined valley of lower Vistula. It is separated from Polish Lowlands (Great Polish nad Mazovian lowlands) by the Toruń – Eberswald proglacial stream valley. A further interior division of the region follows the valleys of rivers and of forest areas parallel to valleys (Fig. 3).

The cartographic comparative analysis (graphic correlation) confirms a far going coincidence between natural and historical divisions. The historical region of Chełmno corresponds to the Chełmno lake district, the historical region of Dobrzyń to the Dobrzyń lake district, Cuiavia to the Cuiavian plain, Pałuki to a northern part of Gniezno upland, and a part of Eastern Pomerania to the Tuchola Forests.

The analysis of the technical, economic and social infrastructure and of the land utilization makes possible to define the economic regionalization scheme in two structural systems of zones

and of knots (nodes). The resemblance between the economic zone system and the geographic historical and natural regionalization is striking (Fig. 6).

Since, however the largest industrial and urban centres of the Bydgoszcz – Toruń region (Bydgoszcz, Toruń, Włocławek, Grudziądz, Chojnice, Chełmno and Świecie, with the exception of Inowrocław) are situated on the borders of zone regions, the nodal system regions created by the towns is not in line either with the zone structure or with the administration division of lower units. Because, moreover, the perspective plans assume the concentration of investments and population in the largest centres situated on the rivers Vistula, Noteć and Drwęca – the zone systems will rapidly disappear while the economic nodal system will dominate more and more.

Along most of the old zone regions borders new nodal strip systems arise, especially in the region of lower Vistula which is becoming intensively industrialized and urbanized. Bydgoszcz and Toruń are leading as they occupy the centre of the region – the Toruń Basin – and they develop on the place where the most important historical parts of this region of Poland were meeting (such as Pomerania, Cuiavia, the district of Chełmno and the district of Dobrzyń).

The new division created in 1975 (Fig. 7) is based on the existing nodal system of regions and is a solution united partly with the dynamics of regional structure of the last 30 years.

Translated by Bogusława Szczaniecka

WAŻNIEJSZE DOSTRZEŻONE BŁĘDY DRUKU

Str.	Wiersz	Jest	Powinno być
9	2 od d.	1963;	1969;
12	7 od d.	Pazdra,	Pazdry,
14	16 od g.	Korygowskiego	Krygowskiego
41	17 od d.	Bydgoszcz	BYDGOSZCZ
58	2 od g.	Łączny potencjał końcowy miast	Łączny potencjał końcowy miast**
67	17 od d.	województwa:	regionu:
88	18 od d.	uniled	united
88	22 od d.	400 till 1772 years	400 years till 1772
89	2 od d.	uniled	united
89	3 od d.	axisting	existing

J. Szczepkowski, Struktura...

99. Kozłowska-Szczęśna T., *Promieniowanie pochłonięte na obszarze Polski*. 1973, s. 119, 34 ilustr., z1 22, –
100. Biegajło W., *Typologia rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego*. 1973, s. 164, 30 ilustr., z1 35, –
101. Werwicki A., *Struktura przestrzenna średnich miast ośrodków wojewódzkich w Polsce*. 1973, s. 168, 49 ilustr., z1 30, –
102. Matusik M., *Próba typologii i regionalizacji rolnictwa na obszarze Dolnego Powiśla*. 1973, s. 152, 30 ilustr., 6 fot., z1 32, –
103. Ziemońska Z., *Stosunki wodne w polskich Karpatach Zachodnich*, 1973, s. 124, 23 ilustr., z1 25, –
104. Drozdowski E., *Geneza Basenu Grudziądzkiego w świetle osadów i form glacialnych*. 1974, s. 139, 41 ilustr., 17 fot., z1 32, –
105. Pulina M., *Denudacja chemiczna na obszarach krasu węglanowego*. 1974, s. 159, 52 ilustr., 10 fot., z1 36, –
106. Baumgart-Kotarba M., *Rozwój grzbietów górskich w Karpatach fliszowych*. 1974, s. 136, 39 ilustr., 16 fot., 3 zał. pod opaską, z1 40, –
107. Tyszkiewicz W., *Rolnicze użytkowanie ziemi a formy własności i rozmiary gospodarstw rolnych na Kujawach*. 1974, s. 127, ilustr., z1 30, –
108. Leszczycki S., *Problemy ochrony środowiska człowieka*. 1974, s. 88, 7 ilustr., 4 wkl., z1 22, –
109. Gawryszewski A., *Związki przestrzenne między migracjami stałymi i dojazdami do pracy oraz czynniki przemieszoeń ludności*. 1974, s. 155, 18 ilustr., z1 35, –
110. Żurek S., *Geneza zabagnienia Pradoliny Biebrzy*. 1975, s. 107 ilustr., 22 fot., 10 wkładek pod opaską., z1 30, –
111. Jankowski W., *Land use Mapping. Development and Methods*. 1975, s. 111, z1 35, –
112. Dramowicz K. K., *Symulacja cyfrowa i analiza systemowa w badaniach nad procesami urbanizacji wsi (model gromady Biała Stara, powiat płocki)*. 1975, s. 112, 38 ilustr., z1 27, –
113. Żurek A., *Struktura przestrzenna przepływów ludności miast woj. kieleckiego*. 1975, s. 112, 33 ilustr., z1 25, –
114. Froehlich W., *Dynamika transportu fluwialnego Kamienicy Nawojowskiej*. 1975, s. 122, 54 ilustr., 12 fot., z1 35, –
115. Harasimiuk M., *Rozwój rzeźby Pagórów Chelmskich w trzeciorzędzie i czwartorzędzie*. 1975, s. 108, 43 ilustr., 14 fot., z1 26, –
116. Węclawowicz G., *Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej*. 1975, s. 120, 41 ilustr., z1 35, –
117. Praca zbiorowa. *Rozmieszczenie i migracja ludności a system osadniczy Polski Ludowej* (w druku).

Cena zł 22.-

J. SZCZEPKOWSKI : STRUKTURA PRZESTRZENNA REGIONU BYDGOSKO-TORUŃSKIEGO